

Мівако

О. БОЛОТЕНКО

КОЗАЦТВО
і УКРАЇНА

ТОРОНТО
КАНАДА 1951

Авторські права застережені.

Друкарня "Народнього Видавництва", 339 Беторст вул.

О. БОЛОТЕНКО

вн-ові П. Плевако

БІБЛІОТЕКА

імені

О. ОЛЬЖИЧА

автор (В. Іванець)

14 лютого 1956

Торонто

КОЗАЦТВО І УКРАЇНА

БІБЛІОТЕКА

ІМЕНІ О. ОЛЬЖИЧА

ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО, 4

БІБЛІОТЕКА

імені

О. ОЛЬЖИЧА

1950

КАНАДА

ТОРОНТО.

~~- 393 -~~

2230a

ПЕРЕДМОВА

Громадяни кожної держави повинні дбати про добрі стосунки з іншими народами, а особливо з найближчими сусідами, пам'ятаючи, що "найгірший мир — кращий за найближкучішу сварку"! Належні ж стосунки створюються лише тоді, як найдокладніше відомі всі прикмети другої сторони. Зідси виникає конечно потреба солідного ознайомлення в першу чергу з життям сусідів.

На сході та південному сході сусідами України є козаці землі, вивчати життя яких є обов'язком кожного думаючого українця. Тим часом про козаці землі, особливс за останній період, українською мовою майже немає літератури. Про них лише побіжно згадується в тій чи іншій політичного змісту книжці. У часописах час-від-часу з козачого питання трапляються випадкові статті. Це питання українці занедбали.

У цей же час ворожі Україні чинники видають періодичні й неперіодичні органи, освітлюючи тенденційно козаچه питання. Під час визвольних змагань у рр. 1917-20 неясність взаємин між Україною й козачими землями спричинили обом сторонам багато шкоди.

Мета цієї брошури — у найстисліший спосіб ознайомити читача із заселенням козачих земель та перебігом подій на них до і по революції. Лише ці дані до певної міри можуть орієнтувати, з кого складається населення козачих земель, як воно ставилося до України та чого можна сподіватися від нього в майбутньому.

Щоб видати цю брошуру, найбільше помогли панство Стефураки, професор Ф. С. Селігор (кубанський козак ст. Полтавської) та козаки кубанці: П. Кліш, С. Осипчук, А. Байдала та А. Браславський. За це всім їм автор складає щиру подяку. При виданні багато труду доклав редактор "Нашого Віку" Д. В. Кислиця, за що автор йому дякує. Артист-маляр Й. Ю. Вашук скомпонував обкладинку, за що йому автор висловлює сердечне спасибі. Так само всім, що допомогли появі брошури, автор дякує.

Автор.

14 листопада 1948 року
Кі-Джонкшон, Онтаріо Канада

I.

1. КНЯЖА ДОБА

Український народ за своє існування мусів постійно і тяжко боротися. Століттями він культурно й фізично нищився. Зазнав він часи розквіту й руїн.

За княжої доби в X-му столітті, в пору Володимира Святого та Ярослава Мудрого, Українська Держава простягалася від Вислока на заході аж за Волгу на сході, від Фінської затоки та Ладозького озера на півночі за Озівське море, майже по ріку Кубань, на півдні. Київська Держава опанувала торговельний шлях Дніпром від Чорного до Варязького (Балтійського) моря. Цей шлях був джерелом могутности, багатства та культури Української Держави. Забезпечуючи дорогу великого торгу Європи з Азією, у половині X-го ст. Київські князі за Озівським морем заснували Тмутараканське князівство. Осередком його був теперішній Таманський півострів (тоді острів). У кутку Таманської затоки його була грецька колонія Фанагорія. У ній уже з VIII-го ст. перебував Тмутараканський архиерей. Князів до Тмутаракані призначали з Києва. Це були "ізгої" (вигнанці). Серед них Мстислав Удалий, син Володимира Великого, прославився своїми походами проти косогів (кубанських черкесів) та перемогою над їхнім князем Радедеєу. То була епоха роквіту Української Держави. Тоді вона була найбагатшою та найкультурнішою державою поміж слов'янських народів.

Рівнинні степи України на сході зливаються зі степами та пустелями Азії без помітних теренових перешкод між ними. Через це споконвіку на Україну насувалися орди різних кочовиків, від яких треба було боронитися. Всілякі половці, печеніги, пізніше орди татарви безупинно нападали на українські землі. Особливо ж тяжка боротьба була з ордами Чингіз-хана, що в 1240 р. захопив та зруйнував і столицю України — прекрасний Київ.

Та чи не найгіршим ворогом України за княжої доби були князі Суздальські, попередники князів Московських. Вони безугодно насакували з півночі та спустошували захоплені землі гірше, ніж татари. Зайнявши Київ, князь Андрій Суздальський з такою безоглядною жорстокістю мордував населення, що й татари могли позаздрати йому.

Крім цієї зовнішньої боротьби в Київській Державі бували часті нелади між окремими князями. Це також знесиловало державу.

Серед таких несприятливих обставин Київська Держава коло половини XIV ст. втратила свою незалежність, увійшовши до складу Литви. Коли ж остання, у 1569 році, зробила з Польщею унію, то й Україна опинилася в складі Польської держави. Та ні Литва, а ще менше Польща не могли охоронити людинність України перед кочовиками. Згодом такими захисниками стали українські козаки-запорожці.

2. УКРАЇНСЬКА КОЗАЧА ДЕРЖАВА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Ще перед Люблінською унією, в рр. 1550-1552, славний український князь Дмитро Вишневецький (козацьке прізвище Байда) на острові Хортиці на р. Дніпрі заснує Запорозьку Січ. Він дав їй і писану конституцію демократичної республіки. Керуючий орган Січі складався з виборних: кошового отамана, судді й писаря.

Про українських козаків згадується вже у 1490 р., але то не були сталі організації козаків, а збірання селян, міщан, старостинських служебників для певної дії, по закінченні якої вони розходилися.

Біля 1552 р. Д. Вишневецький збудував на Хортиці й фортецю-замок. Цей перший кошовий Січі був захоплений турками у полон. Після жорстокого мордування Д. Вишневецький загинув у Царгороді. Про його смерть український народ склав багато легенд і дум.

У р. 1646 польський шляхтич Чаплинський дуже скривдив сотника Богдана Хмельницького: зруйнував його хутір у Суботіві, поглумився над його родиною, а самого запропоторив до вязниці. При кінці 1647 року Б. Хмельницький утік

з вязниці до Запорозької Січі. Тут він намовив запорожців і організував повстання проти Польщі. Його обрали гетьманом України. Основою повстанського війська, так би мовити ядром його, були запорожці. За союзника Хмельницький закликав кримського татарського мурзу Тугай-Бея.

У боротьбі проти Польщі Хмельницький погромив польську армію під Жовтими Ворами, Корсунем, узяв у полон гетьманів Потоцького та Каліновського передавши обох Туган-бееві. Під Пилявцями він знову розгромив поляків, а під Зборовом оточив самого польського короля Яна Казимира. На початку серпня 1649 р. у Зборові гетьман Б. Хмельницький склав з Польщею угоду, за якою польський король визнав його гетьманом та володарем України.

Так за участі головно запорозьких козаків повстала знову Українська Козача Держава. Знову український народ став паном на своїй землі. Столицею цієї держави став Чигирин, а не Київ.

Однак поляки довго не дотримали складеної умови. Уже в р. 1650 на Брацлавщині гетьман Каліновський знову зачепив козаків, які поновно його розгромили. Але цього разу боротьба вже не була така завзята, як на початку. І хоч знову пощастило розгромити поляків під Батогом, але нова мирова умова вже була гірша, ніж Зборівська. Під Жванцем на Поділлі хан зрадив козаків і становище погіршало, а певність перемоги над поляками втрачалася. Населення було так виснажене війнами, що мало лишалося надії на успішне продовження війни лише власними силами. Треба було шукати нового спільника, який би заступив віроломних татар.

За нового союзника гетьман Б. Хмельницький обрав одновірного царя московського Олексія Михайловича.

8 січня 1654 року в Переяславі з боярами царя Олексія складено умову, що зветься Переяславською. За цією умовою Україна стала союзницею Москви, не втрачаючи своєї незалежності, як держава. Московщина лише зобов'язувалася бути протектором України. Україну далі очолював вільно обраний Радою гетьман. Україна далі мала власну армію, скарбницю, законодавство, судівництво, адміністрацію, шкільництво, незалежну від московського патріярха

церкву. Україна зберігла за собою також право безпосередніх стосунків з іншими державами. Лише з Польщею й Туреччиною вона зносилася за попереднім порозумінням з Москваю. За військову допомогу Україна зобов'язалася платити грішми.

Відомі московські вчені, як проф. Сергеевич (Лекции изследования по древней истории русскаго права) та проф. бар. Нольде („Очерки русскаго государственного права“) говорять: формою своєю Переяславська умова є міжнародною умовою двох окремих, незалежних держав.

Та Москва фактично довго не дотрималася цієї умови. У власних інтересах вона не тільки не допомогла союзній Україні в її боротьбі за незалежність, а, навпаки, відразу почала використовувати її скрутне становище. Добре усвідомлюючи, що цілу Україну сама зразу приборкати не в стані. Москва плянує підпорядкування робити поволі її частинами.

У р. 1667, по Андрусівській умові, Москва частину України на захід від Дніпра (Правобережжя) повертає Польщі. Залишену під її протекцією поволі, але систематично підпорядковує собі. Москва скасувала армію, уряд, судівництво, школи, церкву узалежнила від московського патріярха, а пізніше синоду й т. інш.

Підступну поведінку Москви скоро відчув гетьман Б. Хмельницький і розпочав дипломатичні заходи, щоб рятувати від неї Україну. Він увійшов у таємний союз зі шведами, але скоро смерть, 27 червня 1657 року, не дала довести до кінця ці задуми.

Всі російські історики, як і совети, вважають гетьмана Б. Хмельницького своїм патріотом. Царі збудували йому величавий пам'ятник у Києві. Українські історики за відновлення української державности також називають Богдана великим гетьманом. Лише пророк України Т. Шевченко картає цього гетьмана.

3. ЗАНЕПАД УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧОЇ ДЕРЖАВИ

По смерті Хмельницького деякі з гетьманів намагалися позбутися Переяславської умови і зверхности Москви. Першим із них був гетьман І. Виговський (1657-1659), що за

Хмельницького довго був його писарем та добре знав усі його задуми. Пізніше склав у Гадячі умову з Польщею. Ця умова викликала велике незадоволення Виговським, зокрема серед запорожців. Непопулярність цієї угоди з самого початку була така велика, що це змусило Виговського скласти булаву гетьмана. Умова, укладена в 1658 р., а уже в 1664 р. поляки резстріляли Виговського нібито за зраду, яка не була доведена. Так марно загинув довголітній найближчий помічник Богдана.

Після Виговського визволення України, хоч і на короткий час, досягнув гетьман Петро Дорошенко (1665-1676). Дорошенко був поважний з діда-прадіда козак, що вже за Хмельницького служив полковником. Він сперся на союз з Туреччиною і спершу досягнув визволення з-під поляків Правобережної України. Далі зумів вигнати і боярина Ромодановського з російським військом з Лівобережжя. Ціла Україна об'єдналася й звільнилася від обох окупантів. Але не на довго.

В особистій справі Дорошенко від'їхав до Чигирин, а його заступник на Лівобережжі Д. Многогрішний піддався Ромодановському. Треба було знову розпочинати війну проти Москви. Хоч Дорошенка рішуче підтримував кошовий І. Сірко з запорожцями, він мусів скоритися (1676) перед призначеним з Москви гетьманом Іваном Самойловичем. Під Самойловичем Правобережжя об'єдналося з Лівобережжям, але під загальним зрадливим дахом Москви.

Дорошенка Москва заслала в Ярополче (коло Вятки), де він у р. 1698 й помер. Об'єднання України не тривало довго. Правобережжя скоро почали захоплювати то поляки, то турки. Честолюбивого ж гетьмана І. Самойловича боярин Голіцин та царівна Софія скоро скинули з гетьманства і зі старшим сином арештували та вивезли до Сибіру. В Тобольську і цей гетьман зложив свої кістки.

4. ЧАСИ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ

На бажання боярина Голіцина, 25 липня 1687 року українська старшина обрала гетьманом України Івана Мазепу з білоцерківської шляхти. Він служив генеральним

осаулом при гетьмані Самойловичеві і був близькою людиною до Дорошенка. За свої 22 роки гетьманування Мазепа виявив великий дипломатичний хист і неабиякі організаційні здібності. Він намагався відновити стан на Україні з-перед Переяславської умови. Намагався також створити й організувати заможніші верстви в Україні, щоб могли постачати кадри надійних працівників для адміністрації. Але в Московщині запанував цар Петро I, що твердою рукою всі нації нівелював, отже й Україну.

Працювати Мазепі з Петром I ставало дедалі важче. На кожне домагання Мазепа Петро I відповідав відмовою, чи півзгодою. Москвини в Україні все частіше кривдили людиність, а особливо нижчі верстви. Це ж викликало незадоволення широких мас і гетьманом Мазепою. Особливо ж гостро нарікали на Мазепу на Запоріжжі. Таке положення змушувало шукати порятунку поза Московщиною. Мазепа зупинився на старій концепції визволення за допомогою Швеції. Держава ця не сусідувала з Україною, їй важче було б втручатися у її справи. Швеція мала високу культуру й цивілізацію, в цілому світі було відоме ім'я непереможного її короля Карла XII і його армії.

Гетьман Мазепа став союзником Карла XII у війні проти Московщини за Петра I. Однак населення і навіть більшість української старшини не зрозуміли чину Мазепа і не підтримали його. Лише Запоріжжя, хоч перед тим і незадоволене гетьмануванням Мазепа, одноставно за своїм освіченим кошовим Костем Гордієнком-Головком вирушило на поміч Мазепі та його союзникові. Запорожці в цій війні, як і за Хмельницького, були ядром армії Мазепа.

9 липня 1709 р. під Полтавою Петро I переміг Карла XII й Мазепу, які були змушені відступити в Румунію, де він незабаром і помер у м. Галаці. Старшина й запорожці обрали на гетьмана Пилипа Орлика, довголітнього писаря Мазепа. Це був перший суверен України на еміграції й перша велика політична еміграція українців.

По переході Мазепа до Карла XII і після приєднання до нього запорожців, Петро I наказав захопити Січ. Це легко вдалося за поміччю кол. січовика-зрадника Галаґана, котрий знав усі стежки. У Січі тоді лишилися лише старі та недужі запорожці. Оцих бідолах москвини немилосердно

вимордували. Після цього запорожці заснували нову Січ на татарській території коло гирла Дніпра в Олешках. Тут новий Кіш Січі проіснував близько 19 років.

Петро I звелів українській старшині в Глухеві “обрати” на гетьмана „покірного і плохого стародубського полковника Івана Скоропадського”.*) Так у протигагу ідейному українському гетьманові П. Орликові фактично призначено гетьмана-угодовця І. Скоропадського. При ньому наставлено раду, що звалася „малоросійською колегією”. Вона складалася із 6 старших офіцерів-москалів з гарнізонів, розташованих по Україні. Очолював цю колегію бригадир Вельміямінов. Колегія стежила за судами (навіть найвищим) та канцелярією гетьмана, щоб не „кривдили” козаків та посполитих. Фактично керування Україною перейшло до цієї колегії. Старий Скоропадський усе зносив аж до того, що за наказом царя Петра видав доньку за довіреного цареві москаля Петра Толстого. Йому ж передали і найбільше тоді в Україні стародубське полковництво. Це був великий україножер, що й по смерті царя Петра домагався „прибирання України до рук”.

У 1717 році цар Петро I змінив назву „Московська держава” на „Російську Імперію”, а Україну на „Малоросію”. Від цього часу українці позбавлені і свого правдивого імені: замість “українець”, для них вигадано слово „малорос”.

По смерті І. Скоропадського (1722) Петро I не дозволив вибирати нового гетьмана, а його обов’язки тимчасово поклав на полковника Павла Полуботка, що мусів у всьому радитися з Вельяміновим. Але характерний Полуботок почав рішуче домагатися повернення прав Україні за Переяславською умовою. Його викликано до Петербургу, за непокірливу розмову з царем арештовано, вкинено до Петропавлівської в’язниці. Тут цей, хоч і наказний, гетьман помер як непримирений, гордий і незломний, яким повинен бути кожний провідник-українець.

---

*) М. Грушевський. Ілюстрована історія України. Ст. 381. Наклад „Укр. книгарні,” Вінніпег.

5. ДАЛЬШЕ ЛИХОЛІТТЯ В УКРАЇНІ, ВІДНОВЛЕННЯ Й 2-е ЗРУЙНУВАННЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Страшна руїна України після смерті Петра I стала непокоїти вже його наступницю Катерину I, бо заносилося на війну з Туреччиною. За царя Петра II партія Долгоруких скасувала „малоросійську колегію”, а її голову Вельямінова арештувала. У 1727 р. був відновлений гетьманат. У цьому році в Глухові гетьманом України обрано старого миргородського полковника Данила Апостола. Він належав до давніх козаків та близьких товаришів Мазепи. Маючи понад 70 років, він все ж жваво заходився привертати втрачені права Україні. Одною за важливих подій його гетьманування було віднолення в р. 1734 Коша Запорожського. 7000 запорожців залишили в Січ в Олешках у Туреччині та отаборилися Кошем на Запоріжжі на Базавлуку.

Року 1734 гетьман Апостол, розбитий паралізем, помер, осиротивши дійсно многостраждальну Батьківщину. По смерті Апостола Москва знову не дозволила обирати нового гетьмана. Управляти Україною доручено резидентові князеві Шаховському. Україну переведено назад під владу російського сенату, як звичайну провінцію. Повноначали почали „Малую Росію до рук прибирати”. Такий стан тривав до 22 лютого 1750 року, коли цариця Єлизавета Петрівна наказала „обрати” гетьманом Кирила Розумовського. Це був українець, що в Україні нудьгував, а частіше перебував у Петербурзі. За нього Україною правила сама старшина.

За цариці Катерини II-ої Розумовський був одним із найближчих та відданніших її прихильників. Але й таке вислужування не врятувало Розумовського, яко гетьмана. 10 листопада 1764 р. Катерина II змусила гетьмана подати прохання про димісію. Вона ж видала маніфест до „малоросійського народу” про увільнення Розумовського з гетьманства. Це була третя й остання ліквідація гетьманату на Україні. Післяї Розумовського властивим управителем в Україні став граф Румянцев. Цариця доручила йому вести Україну до повного скасування її ладу і заступлення їх законами й порядками російськими. Так Катерина II добила сиротину — Україну.

6. 3 ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ НА КУБАНЬ

Доки існувала Запорізька Січ, російський уряд не вважав приєднання України до Росії цілком закінченим. Нераззапоржці з деякими кошовими-зрадниками допомагали Росії зміцнюватися в Україні. Але, не вважаючи на часом великі помилки Запоріжжя, український народ все ж покладав надію на своїх козаків. Він вірив, що в останню хвилину вони допоможуть йому вирватися з ярма російського, як колись допомогли визволитися з неволі польської. Всі пам'ятали, що в рішучі хвилини запоріжці помагали Хмельницькому, Дорошенкові й Мазепі.

За цариці Катерини II Січ була єдиним місцем, куди тулилися всі ті, хто не витримував російського чи польського панування. Вона ж була єдиним притулком і для українських патріотів, котрі не губили надії на визволення свого народу та утворення української держави.

Російський уряд був свідомий того, що коли б український народ повстав проти Росії, то ніхто інший, а козаки очолили б повстання. У той час Запорізька Січ була єдиною зорганізованою силою в Україні. Цариця Катерина II наважується скасувати Січ.

Останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Кальнишевський бачив, що для того, щоб у майбутньому Україна могла визволитися з-під Росії, треба останню її силу — організоване українське військо, Запорізьку Січ, зміцнити. Він вважав необхідним вивести Січ із станової окремішності, в якій вона до того часу перебувала, перетворити військо в державний організм.

Державна традиція на Запоріжжі не вигасала і січовики при кожній нагоді висували її наперед. Напр., у році 1767 в Законодавчій російській комісії в той час, як донці, уральці, терці говорили про необхідність зазначення в законі прав козацтва, як вільного стану (сословія), а не про політичні права козацьких країв — представник Січі, Скапа, рішучо висував історичні права Запоріжжя, якої республіки і зобов'язання російського уряду*).

---

*) С. Г. Саватиков. "Росія и Дон." Відень. 1924, ст. 198 і 202.

ІІ. Кальнишевський з гуртом однодумців розробив цілий план відродження української держави і приступив до переведення його в життя.

Він почав з колонізації запорізьких степів, дурно роздаючи землю селянам-українцям. За 10 літ свого отаманування Кальнишевський заселив великі простори і збудував кілька сот сіл. У кожному селі коштом січового скарбу збудував церкву і школу. На Катеринославщині за його часів шкіл було три рази більше, ніж через 100 літ, коли там заводилось земство. Крім того, він мав на меті, використовуючи рух гайдамаків, приєднати до Запоріжжя визволені повстанцями українські землі.

Про ці заміри кошового російський уряд знав і лише вичікував на відповідний момент. По скінченні війни з Туреччиною ген. Текелій із 40-тисячною армією (до складу якої входили й 13 полків донських козаків та 20 тис. війська в резерві у князя Прозоровського), як ніби приятель, зайняв запорізькі паланки (округи). Нараз несподівано обложив і саму Січ, навівши на неї гармати. Багато запоріжців хотіли битися і при такій ситуації, але кошовий Кальнишевський з іншою старшиною та січовий архимандрит умовили не проливати даремно козацької крові. Росіяни зруйнували й попалили всі козацькі оселі, скарб, січове майно, а навіть церкву розграбували.. Старшину арештовано й розвезено по монастирях у тяжке заслання. Кошового Кальнишевського посаджено в каземат під Успенським собором Соловецького монастиря на Білому морі. У той час запоріжців на Січі було ледве 10.000 козаків.*)

Друге руйнування Січі сталося 5-го червня 1775 р. Січові землі, декілька мільйонів десятин, роздано коханцям цариці Катерини та взагалі російським панам. Козаків, котрі попалися до рук російського війська, позаписували — кого в міщани, кого в селяни, а кого в т. зв. пікінерські полки російської армії.

3-го серпня 1775 р. цариця Катерина II сповістила манифестом, що „Сеч Запорожская в конец уже разрешена

---

*) Кашенко. „Оповідання про славне Вісько Запорожське низове,” 1923, ст. 290-294.

со истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков". Далі цариця докладно розповідає, за що саме зруйновано Січ. Та ніякого нема сумніву, що до цього злочину привів царицю Катерину жах перед видом самостійної України.

Так через 120 років після складення Переяславської умови Росія знищила останню фортецю українства.

Про цю страшну подію ще й зараз кубанці співають:

Із-за гори, з-за лиману вітер повіває,
Та вже ж Москва Запорожжя кругом обступає.
Ой, облягла, обступила та вгород вступила.
Московськими знаменами город закрасила

.....
Взяли сотню, кошового і писаря полкового
Щоб не було Запорожжя поки світу того!
Прокляті драгуни апас обдирали,
А російські генерали церкву грабували...

Останній кошовий П. Кальнишевський просидів в казематі 26 літ (до 1801 р.), не просячі помилування у коронованих катів.

„Вдарив молот, брязнув впавший ланцюг. Піднявся старець, підпираючи головою камінну стелю. З довгим, як сніг, білим волоссям і бородою, спираючись на рамена манахів, ледве переставляючи ноги, повільно й маєстатично, як привид посувався старець до залізних дверей, до світла Божого. Ті, що молилися, з пошаною розступилися. Пропустили вперед багатьом відомого заанімівшого старця. Вони бачили його лише у ці Великі дні уже 26 літ, але не чули його голосу. Але — диво! Сам архимандрит виступив наперед і йому першому сказав: „Христос Воскрес!“ і тричі поцілував. Взяв його праву руку, підняв її й проголосив: „Великий цар всієї Русі Олександр І-ий прощає твої гріхи, останній кошовий Запорізької Січі, Петро Кальнишевський, віднині ти вільний і можеш іти, куди хочеш“!

— Пізно! — відповів трохи хрипливим, але гучним і наказуючим голосом кошовий. В мертвій тиші голос луною прокотився по Божому храмові, відбився від бань і поволі завмер. — Мій гріх лише в тому, що свою бать-

БІБЛІОТЕКА

ІМЕНІ С. С. ГРУШЕВСЬКОГО

ВУЛ. ГРУШЕВСЬКОГО, 17

17

223 Оа

ківщину люблю. Мені 110 літ. Я тут осліп і тут віддам Божові свою душу, — продовжив великий в колись малиновому лахмітті старець.*)

Року 1803 на 112 р. життя незабутий кошовий-герой помер. Поховано його під соборною стіною, накрито великою чавунною плитою, на якій ще й тепер можна прочитати: "Здесь покоится прах раба Божия Кольнишевского, сосланного в сию обитель по указу Ея Императорского Величества Императрицы Екатерины II на смирение. Смирился и почил июля 26 дня 1803 года".**)

Таким чином і першу страшну стежку українцям на Соловки протоптав не абихто, а сам кошовий вільного демократичного козацтва. І тепер всі советські в'язні-українці на Соловках мають за свій святий обов'язок схилити голову перед могилою великого попередника.

Ще за життя кошового Кальнишевського у 1790 р. помер його військовий писар Глоба, також на засланні в одному північному монастирі і суддя Павло Головатий в монастирі Тобольським у Сибіру.

7. ТВОРЕННЯ ІЗ ЗАПОРІЖЦІВ ВІЙСЬКА ЧОРНОМОРСЬКОГО Й ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЙОГО

Переважає більшість запоріжців утікла від російського війська і не захотіла ставати гречкосіями, а вже протоптаною стежкою по першій зруйнуванні Січі подалася „під турка” жити. Там їх назбиралося під Хаджібеєм коло 7.000 і вони поселилися коло Очакова.

Довідавшись про втечу запоріжців до Туреччини, російський уряд спершу домагався видачі їх. Коли ж турки відмовили, то росіяни почали заманювати козаків повертатися, обіцяючи всякі привілеї. Однак запоріжці не вірили росіянам та в 1778 р., за дозволом турецького султана, заложили Задунайську Січ, ставши кошем біля гирла Дунаю.

---

*) В. Кічкас. "Сатаніада," 1947, Мюнхен.

***) С. Підгайний. Українська інтелігенція на Соловках, 1947, ст. 6 Вид. "Прометей"

Деяким козакам не було до вподоби помагати бусурманам і воювати проти християн. Через це вони за дозволом австрійського цесаря заложили Січ у Банаті над долиною Тисою. Сюди у р. 1785 прибуло 8.000 запоріжців, котрі одначе тут довго не затрималися, а подалися далі.

Щоб зменшити кількість утікачів до Туреччини та збільшити повертання з неї, російський уряд р. 1779 видав указ про амнестію запоріжцям і задумав відродити в Україні Запорізьке військо. Зробити це він доручив Сидорові Білому, Харкові (Захарові) Чепізі та Антонові Головатому. Військо назвали "Верное Войско Запорожское", а згодом — "Войско Верних Казаков Чорноморських". Першим військовим (кошовим) отаманом цього війська був Сидір Білий. Спершу нове військо поселили біля Дніпровського лиману з Кінбурзькою косою, але потім, у р. 1790 чорноморцям „подаровано” землі між Бугом та Дністром. Незабаром на військові землі почали переселятися: січовики з Туреччини, січовики, що не пішли „під турка” та всі ті, що шукали порятунку від панщини, яку цариця Катерина II остаточно запровадила і в Україні.

Та скоро царський уряд став роздавати козацькі землі панам та німцям-колоністам, а чорноморців повертати в кріпаків. Щоб урятувати військо, його старшини: С. Білий, Чепіга та Головатий стали домагатися від російського уряду дозволу переселитися в інше місце. Цариця Катерина II з радістю погодилася здихатися чорноморців з України і дала їм „грамоту” на землі між Озівським морем та річкою Кубанню.

Кубань уже довший час належала до Туреччини. Але 22 липня 1774 р. по Кучук-Карнаджійській мировій умові Росія визнала тутешніх татарських поселенців за самостійну татарську державу.*) Як звичайно, Росія із слабкими народами довго не дотримувала підписаної умови. Вона в короткому часі почала випирати з Кубані татар та черкесів. Отже Катерина II „подарувала” козакам-чорноморцям ще чужі їй простори.

---

*) "Die Kosaken in ihrer Geschichtlichen Entwicklung und gegenwärtigen zustanden" von A. V. B. Berlin, 1860, st. 230.

У кріпаки, в російську армію чи на Кубань собі землю здобувати — такі питання постали перед чорноморцями. Не хотіли вони йти у кріпаки, не бажали й позбутися козацтва, і тому рушили на Кубань.

Не всі разом і не одним шляхом козаки мандрували на Кубань. Перша валка з полк. Савою Білим поплила морем і висадилася на Тамані. Під час переселення на Кубань чорноморці мали і власну фльотилію: 50 канонерських човнів і одну яхту з 49 гарматами на них. Другу валку повів суходолом через Крим полк. Кордовський, третя пішла вздовж берега моря з Чепігою і четверта під проводом Головатого мандрувала найдовше шляхами Кордовського та Чепіги.

25 серпня 1792 р. чорноморці пристали до старої Тму-таракані.*) В станиці Таманській, там, де вийшли на берег нові „ізгої” з рідного краю, пізніше козаки збудували мистецький пам'ятник: на невеличкій скелі бронзова постаць козака з прапором.

Про це переселення на Кубані до революції співали таку народню пісню:

Ой, тисяча сімсот дев'яносто першого року,
Гей, вийшов указ від тої цариці з Петербургу-городу.
Ой, щоб пан Чепіга та пан Головатий,
Зібравши все військо запорозьке,
Гей, виступали на Кубань-річку
На вічне врем'я, гей!
Бувай здоров Дніпро, ріка мутная!
Підем на Кубань чистої напитися .
Бувайте здорові, всі куріні наші!...

На Кубань прийшов із старшиною 17.201 козак, не враховуючи жінок та дітей. Спочатку Чепіга з депутатами обрав місця для осель, а потім уже жеребком призначено, кому й де саме селитися. Розташовуючись, чорноморці поділилися на 40 курінів, що далі створили 5 округ. Куріні пізніше царський уряд наказав звати станицями.

38 куріням дали старі запорозькі назви: Батуринський, Брюховецький, Васюринський, Верхне-Стеблівський, Дін-

---

*) И. Иванов. "Переселение запорожцев на Тамань." Киевская Старина, 1891 г., Нр. 7. ст. 158.

ський, Дядьківський, Джерелівський, Дерев'янківський, Іванівський, Іркліївський, Канівський, Кальніболотський, Кисляківський, Конеловський, Корсунський, Коренівський, Криловський, Кушівський, Леушківський, Мишастівський, Медведівський, Мінський, Нижче-Стеблівський, Незамеєвський, Пашківський, Переяславський, Пластунівський, Платніровський, Полтавський, Поповічевський, Рогівський, Сергієвський, Тимошівський, Титарівський, Уманський, Шкуринський, та Щербинівський. Нові два куріні назвали: Березанський та Катеринівський.

У 1794 р. в Карасунському куті Кубані, де отаборився кіш, заснували місто Катеринодар.

Таким способом через вісім століть праправнуки київських князів знову заселили колишню Тмутаракань, що тепер звалася Таманню. Їхнє розселення зайняло значно ширші простори, ніж були межі колишнього князівства Тмутараканського. Посилювані постійно новими переселенцями з України козаки на сході дійшли до ріки Єї, а в Ставропольщині до річки Манич. На півдні вони не тільки перейшли річку Кубань, а й сперлися на пасмо гір Кавказу. Захопили вони й Ельбрус, найвищий (5,500 м.) шпиль Кавказу і Європи, до якого „прикутий” легендарний Прометей.

Отак з нехоті цариці Катерини II до нащадків запоріжців, з її бажання позбутися їх з непокірної України настала можливість не тільки знову опанувати прастарі українські землі, а й поширити їх на Північний Кавказ.

На Кубань чорноморці принесли й деякі прикмети давнього січового ладу: Військову Раду, виборного кошового отамана та виборну військову старшину. Свій суд, правда, дуже обмежений, своє духовенство, свої форми землеволодіння.

Правило військом. згідно так би мовити, конституції військової — „Порядка Общей Пользи”, „Войсковое Правительство”: кошовий отаман, військовий суддя та військовий писар. Цю конституцію у р. 1794 склали перший кошовий отаман на Кубані Чепіга, військовий суддя Головатий та військовий писар Котляревський.

Але й на новому місці не довго були недоторканими козацькі права та привілеї. Харко Чепіга був першим і останнім виборним кошовим. Після його смерті кошово-

го військо не вибирає, а російський уряд призначає на кошового А. Головатого. Сама назва „кошовий” в р. 1797 скасована, — російський уряд став призначати „наказних” отаманів і лише перші 60 літ з козаків-українців. Від р. 1855 наказні отамани призначалися виключно з чужих кубанцям росіян (тільки останній перед революцією наказний отаман ген. Бабич був з козаків і походженням українець). Військова Рада не скликала, про неї вже не згадує й „Порядок Общей Пользи”. Цар Павло I скасував посади Військового Судді й Писаря та утворив для управління Військову Канцелярію (ще пізніше „Войсковое Правленіє”).

II.

8. ЗАСЕЛЕННЯ КУБАНІ Й ЧОРНОМОРЩИНИ

Спочатку на Кубані, де поселилися чорноморці, велася щоденна війна, яка тяглася понад 50 літ. Кожної хвилини могли напасти черкеси, татари, чи інші верховинці. З кожного куща й з очерету свистіли кулі чи блискала шабля. Треба було вміти спільно й поєдино стало відбиватися. Орали, косили й жали під військовою охороною. Це змушувало ззамолоду хлопців та дівчат вчитися добре стріляти та шаблею рубати. Так витворилися на Кубані відважні й спритні воїни і для індивідуальної оборони.

Зате на Кубані ніколи не було кріпацтва. Кубанські нащадки запорожців не зазнали панщини аж до появи й тут окупаційної комуністичної влади, ва якої кубанці стали себе називати не козаками, а лише "синами козачими".

Крім сталої війни, населення на Кубані дуже вмирало від незвичного клімату і хвороб, особливо малярії. Козацтво скріплювалося й відживлялося лише припливом свіжих сил. Туренко, свідок перших десятиліть життя чорноморців на Кубані, говорить, що кількість їх збільшилася "неоднократними переселеннями из малороссийских губерний, без чего нездоровый край сей остался бы без людей, ибо в оном ежегодно гораздо более умираю, нежели рождалось, не говоря уже об убитых почти в непрерывных сражениях с непримиримым неприятелем и умерших от ран."*)

Переселення на Кубань йшло безупинно і різними способами та шляхами: цілими організаціями, групами й поєдинчо, офіційно та ілєгально.

У 1808 р. на заклик отамана Бурсака із Задунайської Січі з Туреччини на Кубань прийшло 500 запорожців. За

---

*) Туренко. "Исторические записки о Войске Черноморском." "Киевская Старина." 1887 г., Нр. 6, ст. 378.

Миколи I, 1828 р., частина запорожців, біля 1.500 чоловік, очолена кошовим Йосипом Гладким, повірила російському урядові знову й поселилася в Маріюпільському повіті під назвою “Озівського Козачого Війська.” Недовго поживши, козаки спершу самі почали шукати долі на Кубані, куди їх кликав отаман чорноморців Безкровний. З року 1832 озівців стали переселяти живосилом на Чорноморське побережжя від Анапи до Сухум-Кале (у цих місцевостях у р. 1832 поселилося 230 родин українських козаків, що заснували ст. Анапську, Благовіщенську, міста Анапу, Новоросійське і інші). Озівські ж козаки були основниками станиць: Абинської, Хабльської, Грузинської, Ільської, Северської, Озівської, Дедбентської та Папайської. Понад 600 душ у рр. 1806-1810 ще прийшли з “Уст-Дунайського Війська” з Туреччини.

Але куди більше значіння для Кубані мало безпосереднє переселення з-над Дніпра.

Необхідність переселення та збільшення Чорноморського війська вже добре розумів А. Головатий. У р. 1794 він добився у російського уряду переписання з Катеринославського намістництва в Чорноморське Військо 4.840 кол. запоріжців. Далі Головатий посилає в Україну, особливо в район бувшого осідку війська на річці Бузі, своїх агентів, котрі зманювали людей на вільну Кубань. Чутки про відродження на Кубані вільного козацтва незабаром рознеслися по цілій Україні. Люди, як раніше тікали від польських панів на Запоріжжя, так тепер від російських панів та своїх старшин перевертнів тікали до чорноморців. Російський уряд вимагав від Військового уряду, щоб він не давав притулку втікачам. Головатий же на це відповідав, що дійсно “малоросійської породи войську чорноморському неприналежащіє, шатаясь, некоторые з жонами і дітьми, тайним образом на войсковой земле по неприємю, украдкою промежду войсковими жителями под відом польських виходцев скітаються” і пропонував повернути тих, відносно яких їх панами буде доведено, що вони дійсно їх кріпаки. Але це довести було важко, бо всі такі люди мали фальшиві паси, які видавав їм сам же Головатий. По цих пасах вони значилися вільними козаками. Крім цього доказчику було небезпечно вступати в чорноморські степи, бо козаки не жалували охотників за людьми.

Незабаром утворився звичай: гнатися можна за втікачем лише до річки Єї, а як перехопився на козацький берег, там видачі не було. На Чорноморському побережжі втікач що пробрався до Анапи, одержував відповідну від коменданта посвідку і ставав вільним*).

Щоб позбутися на старій гетьманщині неспокійного елемента, що весь час мріяв про відновлення свого козацького ладу, російський уряд улаштував і сам масові переселення на Чорноморію козаків з України, що ще не попали в кріпаки. 17. березня 1808 р. видано царський указ про переселення на Чорноморію з Чернігівської та Полтавської губерній 25.000 козаків. Загалом же по цій категорії за 1800-1850 рр. з України на Чорноморію переведено й записано понад 100.000 душ.**)

Крім урядового переселення з України, на Кубань ішли й окремі люди та родини. Це були родичі та знайомі перших чорноморців, здебільшого селяни, що тікали в Чорноморію, де дихалося легше. Взагалі переселення з України вже ніколи не припинялося. Пошукуючи кращих заробітків і життя українці, переважно хлібороби, йдуть спершу на Кубанські безкраї родючі степи, пізніше в закубанське дубоволисне підгір'я, а останніми часами і в мальовничі гори. Переселенців приписували в козаки до 70 років минулого століття, а далі російський уряд приписку заборонив.

10. травня 1834 р. за ч. 70693 російський сенат видав указ, що наказував: "Уволенных из военной регулярной службы нижних чинов из малороссийских козаков водворять на землях Черноморского войска."****)

Таким чином, Чорноморське Військо, Чорноморська смуга до Сухуму й Закубання заселені напочатку виключно українцями. Пізніше тут, особливо по містах, домішав-

---

*) А. Щербина. "Беглые и крепостные в Черномории" Киев. Стар." 1883 г. Нр. 6, ст. 234-239.

**) С. Ж "З истории колонизации черноморья." "Правда", 1889 г., Нр. 5.

***) П. І. Бутко. "Матеріали для новой истории Кавказа с 1722 по 180' г." Т.С.П.Б., ст. 79.

ся російський елемент урядовців та духовенства, що при-
силалися сюди русифікувати...

9. ЗАСЕЛЕННЯ ТЕРЕКУ, ЛІНІЇ Й СКЛАД НАСЕЛЕННЯ В КОЗАЧИХ КРАЯХ ПЕРЕД РЕВОЛЮЦІЄЮ

Ознайомимося також хоч коротко, як заселялися Терек та „Лінія” — південно-східня частина Кубані.

У половині XVI віку на нижній Терек прибилася ватага „московських козаків” з Волги та з-під Рязані. Ці люди назвали себе Гребенськими козаками. Вони жили бурлаками, а хто заводив родину, то мусів красти собі жінку в сусідніх чеченців, інгушів, кабардинців та інших.

На територію Тереку р. 1556 по наказу московського царя Івана Грізного прибув військовий загін і заложив Терську фортецю, приєднавши до себе й гребенців (частину). На вимогу Турецького султана цю фортецю зруйновано. Росіяни повернули в Московщину, а козаки лишилися. Вони об'єдналися з рештою гребенців уже під загальною назвою Терських козаків. Це було маленьке військо з 500 кінних та 500 піших козаків. Коли цар Петро I це військо погнав у похід проти Хиви, то з них мало хто повернувся.

Дальніше існування цього війська врятовано переселенням на Терек різних елементів.

Цар Петро I перевів на Терек 1.000 родин донських козаків, але половина з них вимерла від різних причин. Той же цар по середньому Тереку й по верховині Кубані поселив чимало українських козаків і полонених шведів після Полтавської перемоги. Згодом українські козаки заселили Святий Хрест (на Ставропольщині) та його околиці. Звідам частину їх переведено до Кізляру (Кізлярське військо.*)

Року 1770 на просторі між Моздоком та ст. Червленою російський уряд поселив 517 родин українських Волзьких козаків з-під Дубівки, до яких пізніше трохи пристало й донців. З них створено Моздоцький козацький полк. 13)

---

*) П. Г. Бутко, цит. праця, т. I, ст. 165-168, т. II, ст. 3.

У 1769 р. до терців приєднуються християне осетини й кабардинці.*)

У 1779 р. переселенці-українці з Ново-Хоперської фортеці на Вороніжчині оселилися в кількості 3.000 душ по станицях Ставропольщини: Северній, Ставропольській, Донській та Московській. Вони утворили Хоперський полк. Пізніше його (1827) перевели на верхню Кубань і Куму, де ним засновані станиці: Біломечетинська, Баталпашинська, Невинномиська, Барсуківська, Бекешівська та Суворовська.

Після бутну Пугачова трохи донців поселилося на просторах між Кубанню та Кумою.

Року 1794 з Донщини переселено на Кубань 1.000 родин, що заснували станиці, так званої „Старої Лінії”: Усть-Лабинську, Кавказьку, Григоропільську, Прочноокопську, Темноліську й Воровськoліську, що утворили Кубанський полк.**)

У 1802 р. на Бейсугу осідають 350 українських козаків з Вороніжчини й 41 душа з Полтавщини.***) Року 1803 на Кубань переселилося 3.277 українських козаків Катеринославського козацького війська, що заснували станиці: Теміжбецьку, Казанську, Ладозьку, Тифліську, творячи Кавказький полк.****)

У 1804 р. 378 українських козаків з Харківщини заснували ст. Воронізьку, а в р. 1805 на лінію переселилося з Катеринославського Війська ще 229 козаків.*****)

Року 1832 російський уряд об'єднує війська: Терське, Гребенське, Кізлярське і полки Моздоцький, Волзький, Хоперський, Кубанський у Кавказьке Козацьке Лінійне Військо, яке також поповнюється українцями. Того ж року проголошено: “Положення о переселенні малоросійських казаків вместе с однодворцами і прочими казньонними поселенцями для поступлення в Кавказкія лінейнія войска

---

*) П. Г. Бутко, т. II, ст. 246-247.

***) Ф. А. Щербина. “История Кубанского Казачьего Войска.” т. I, ст. 188.

****) Та ж праця Ф. А. Щербини та його ж “Колонизация Кубанской области.”

*****) Ті ж праці Ф. А. Щербини.

*****) Та ж праця П. Г. Бутка, т. II, ст. 250 і слід.

и полки.' В наступному ж році (1.X) царський указ дозволяє одставним салдатам „из малоросійських казаків” переселятися з своїми родинами на Кавказьку Лінію.*)

Взагалі роки 1831-1834 були добою напруженого переселення українських козаків на Лінію, часом навіть примусового. Наприклад, два полки українських козаків (з Полтавщини й Чернігівщини), післаних на Кавказ воювати, додому не відпустили, а поселили їх у Терщині в районі Владикавказу. Їм, здебільшого нежонатим, у р. 1834 примусово привезено з України 500 дівчат, з котрими вони й побралися.**)

У роках 1846-47 з Дону на Сунжу та Лабу перевезено 715 козацьких родин. Року 1848 записалося в Кубанський полк 202 чоловіки й 161 жінки з „малороссов”, за рік 1849 переселилося на нову Лінію ще 250 українських родин, а в 1858 ще 310 душ.***)

Та крім урядового вільного й примусового переселення і сюди, як і на Чорноморію, тікали масово кріпаки з України. Чимало прибуло людей і з Дону, особливо старовірів, що тікали від царської та патріяршої влади.

Лінія поповнювалася також шляхом поголовної приписки в козаки цілого ряду сіл Ставропольської губернії зі зміною їх назви на станиці. Так у р. 1833 утворено станиці: Новотроїцьку, Новоолександрівську, Росшеватську, Успенську, Новодонецьку, Новомалоросійську, Архангельську, Іллінську, Дмитрівську, Сєнгіліївську, Каменобродську, Новомар'їнську, Рождественську та Старомар'ївську. Року 1840 ще 36 ставропольських сіл переіменовано в козацькі станиці.

У цих ставропольських селах також багато було українців, що попали сюди в першій половині XVIII століття.

---

*) "Кіевская Старина," 1897, II, ст. 155.

**) Н. С. "Из истории малороссийских казаков в конце XVIII и начале XIX в." "Кіевская Старина," 1897 г., 5, ст. 481; 10, ст. 130; 11, ст. 155.

***) Ф. А. Щербина "История Кубанск. Кав. Войска, його ж "Колон. Куб. обл.", ст. 538

З таких етнічно різноманітних елементів складалося Лійійне Військо, про що і царський указ з дня 26 лютого 1845 р. говорить: „Корінне населення Кавказького Козачого Війська складається з властиво корінних лінійних козаків та людей різного стану, що перед затвердженням цього регляменту були вже приділені до війська. Опріч того дозволяється приймати до війська й перелічені категорії. Ці елементи і переселенці Чорноморії, Старії Лінії та Терщини заселили нову лінію впродовж річок Лаби та Білої, а взагалі колонізували Лабинський, Майкопський та Баталпашинський Відділи (повіти).” Наприклад, у р. 1858 для заснування станиць: Спокойної, Підгірної, Удобої, Передової, Ісправної й Сторожевої, переселено 639 родин “анапців” (походженням українців), 570 родин старолінійців, 200 родин донських козаків і 200 родин малоросійських козаків.*)

Перевагу українців в колонізації Північного Кавказу стверджують і російські дослідники, яких не можна запідозрити в українофільстві, як от: Ріттіх — „Переселение”, Князь Васильчиков — „Землевладение и земледелие”, Д. Ієнський — „Крестьянские переселения” й інші.

22 квітня 1861 року до Чорноморського війська приєднано західну частину Лінії (6 бригад) з наданням цілому війську нової назви: „Кубанське Козаче Військо. При цьому порядок адміністрації, який був у Чорноморців, поширено і на лінійців. Із західньої частини Лінійського війська створено маленьке „Терське Козачке Військо”, а деяка частина з нього приєднана до Ставропольщини з поверненням козаків у селян.

Після дозволу купувати садиби та землі у власність переселення на Кубань і на цілий Північний Кавказ дуже пожвавішало. Прибували переважно українці, що безупинно йшли сюди. За 10-15 років на саму Кубань переселилося понад 250 тисяч українців. Року 1870 Шапсузький береговий батальйон (12 станиць між Новоросійськом і Сочі) повернено в селян, а станиці названо селами.**)

*) Ф. А. Щербина. „История Кубанского Казач. Войска.” ст. 536.

**) Л. С. Личков. „Очерки из прошлого и настоящего Черноморского побережья.” „Кіевская Старина,” 1903 г. 6 і 10.

Через те, що на цілому П. Кавказі населення було мало, то сюди рік-у-рік до самої революції на сезонів польові роботи прибувало головно з України коло мільйона робітників. Велика частина з них і залишалася під назвою навгородніх (російське — іногородній). Перед революцією цей навгородній елемент поміж кубанців становив понад 52%, а у терців творив основу населення.

Отже мусимо констатувати, що цілий П. Кавказ заселений переважно українцями, хоч деяка частина з них мовно і русифікувалася.

Перші донські „козаки” також походили не тільки з Росії, а й з України. Про це свідчить не лише український вчений проф. Яворницький,^{*)} а цілий шерег відомих російських, між ними: історик С. Соловійов, географ Семенов-Тяншанський^{**)}, та донських: істориків — Савельєв^{***)}, Сухоруков^{****)}. Російські ж вчені доводять, що низові донці, як антропологічним типом, так і звичаями — українці.

На Дону, як на Кубані, весь час до самої революції поміж козаками селилися українці по станицях, чи окремими хуторами, або орендованій землі.

Навгородню групу населення по козачих землях склали всі некозачого стану (сословія) поселенці, як от: українці, росіяни, вірмени; греки, німці, молдавани, чехи й інші. Навгородні ділилися на „корінних”, що жили окремими селами й мали пайову, як і козаки, землю або жили на купленій землі і решти некорінних — безземельних. Некорінні хлібороби орендували землю у панів чи козаків і обробляли її, або працювали наймитами. Корінних навгородніх було мало, а головну масу творили некорінні. Некорінні навгородні, мешкаючи по козачих станицях, чи по орендованих хуторах, жадної участі в громадському житті не брали. Якщо мали обійстя, то за нього до ста-

---

*) “История запорожских казаков”

***) “История России,” т. VI

****) “Россия,” т. XIV.

*****) “Трехсотлетие Войска Донского,” С.-П.Б. 1870.

*****) “Историческое описание земли Войска Донского.” Новочеркасск, т. I, 1867, т. II, 1872.

ничного скарбу платили „посажене” від кв. сажня площі (частіше 5 коп. за рік). Дітей навгородні в козачих школах могли вчити лише за дозволом станичної управи за окрему платню. Козачата вчилися безкоштовно. До війська всі навгородні покликалися окремими військовими начальниками від російського уряду, що були відокремлені від козачих управ. Навгородні відбували військову повинність у загально російських частинах.

Таким чином, Північний Кавказ і Дон уже перед революцією етнічно заселилися переважною більшістю українців, що мовно в різних обставинах підлягали різній більш чи менше русифікації. На Дону більшість козаків говорила по-руському. Новопоселенці-українці по станицях, підробляючись під старожилів козаків, також намагалися швиденько позбутися „хахлацької” мови. У Донській області було досить великих міст, у яких панівна руська мова рип’яхом чіплялася до кожного малороса. Всякі Панченки, Ярошенки, Литвиненки, Пустовойти і їм подібні залюбки цвенькали по-московському, підкреслюючи свою руськість, мешкаючи в Ростові н/Д. По хуторах та українських селах на Дону такі хахли дегко не „малоросійщилися”.

На Тереку довгий час русифікацію посилювали особливі тут умови життя поміж надміром всіляких туземців — гірських племен, з якими довше, ніж на Кубані, тривала боротьба. З-за неї тут були розташовані густіше російські військові частини, більше російських урядовців. На всесвітньо-відомі мінераловодські курорти (П’ятигорськ, Кисловодськ, Єсентуки, Залізноводськ) багато рік-річно приїздило високих урядовців та заможних росіян, що механічно сприяло обрусінню цих країв.

Трохи краще з українством було на Кубані, де майже не розташовувалися російські гарнізони та лише невелика частина козаків уживала російську мову. Як і скрізь, впливали тут російські школи та 4 річне перебування козаків у війську, де постійно лунала московська мова.

Кубанці були завжди пасинками у російського уряду. Священиків в перші роки по оселенню на Кубані козаки вибирали з-поміж себе й посилали для науки й висвячення до єпископів у м. Теодосію. Уряд заборонив і наказав призначати духовенство на Кубань спершу Ростовському, пізніше Ставропольському єпископам. Кандидати — ви-

ключно росіяни. Мати власного єпископа кубанцям заборонялося до самої революції. Не було на Кубані й Духовної семінарії. Гімназію, що запорожці привезли з собою, перенесено до Ставрополю й перетворено у піхотну військову школу, де вчилися й кубанці. бо лише вони з 12 козачих військ мали і піхоту-пластунів. У Владикавказі для в шість разів меншого війська, ніж кубанське, відкрито катедрський корпус, в якому наказано кубанцям утримувати більшу частину стипендій, хоч на них вчилося більше не-кубанців. У той час, як донське козацтво мало власний катедрський корпус, військову школу, архиерея, духовну семінарію, політехніку, судову палату, — кубанцям усе те було заборонене. При цьому лише кубанці бралися до конвою царя і в його капелю, кубанці творили найліпшу в російській армії піхоту — безстрашних пластунів, тільки з них же складався дивізіон найкращих їздців у Варшаві. і так далі.

10. ГОСПОДАРСЬКЕ Й ГРОМАДСЬКЕ ЖИТТЯ НА П. КАВКАЗІ ДО РЕВОЛЮЦІЇ

Економічно життя на Кубані і взагалі П. Кавказі для перших переселенців було дуже сутужне, як через сталу військову небезпеку, так і дякуючи буйній недоторкнутій ще природі і відсутности цивілізації. Повна відсутність шляхів (більшу частину року комунікація лише верхи). Однак з 80-х років минулого століття життя почало буйно розвиватися. Надзвичайно родючі цілинні ґрунти та помірковане підсоння й замирення Кавказу допомогли швидкому піднесенню добробуту населення. За сталою нестачою робочих рук на Кубані дуже швидко у сільському господарстві застосовуються машини, насиченістю якими вона переганяє інші хліборобські райони к. Росії. Варто згадати, що сама Кубань перед революцією споживала 60% шпагату для снопів у цілій державі російській. 1/3 зернової тут продукції вивозилося за кордон. Значно розвинулася на Півн. Кавказі також культура різних технічних рослин, як от: тютюну, олійнистих (особливо соняшнику), райдерева, цукр. буряків, кенафи. Площа посіву технічних рослин становила 16% до загального посіву. По культурі високосортного тютюну й соняшнику сама Ку-

бань займала ще до революції 1-ше місце в колишній імперії. Скотаством, зокрема плеканням коней, козачі території стояли на перших місцях в Росії. Садами, виноградниками та городами ці землі також пишалися, а особливо П. Кавказ.

Ріки П. Кавказу при використанні їх можуть дати 5 мільйонів механічних коней, цебто кругло у 5 разів більше, ніж усі ріки Наддніпрянщини. Вугіллям і його добре розвиненим добуванням є відомий Дон. Особливо великі родовища антрациту. Коли брати східні кордони Донського Війська за царизму, що визнав і уряд гетьмана П. Скоропадського, то до них належить 1/3 запасів Донбасу. На П. Кавказі є також ще мало досліджені Хумаринські й інші родовища вугілля. Роздобка їх перебуває в початковій стадії. З енергетичних ресурсів П. Кавказ особливо багатий на нафту й природний газ. Нафтовища тут простяглися від м. Грозного через Майкоп, Апшеронську, Казузьку, Ільську, Кудако аж до Таманського півострова. Для транспортування нафти побудовані нафтоводи від Грозного до Петровського (Махачкалі) — Каспійське море, Микитівки в Донбасі й до Туапсе — Чорне море, між Майкопом та Краснодаром. Величезні запаси природного газу виявлені не тільки по району нафтовищ, а й у Ставрополя, Темрюка, Сочі. Експлуатація природного газу робиться у неповних ще розміра при добуванні нафти та коло Ставрополя. Від Тамані до ст. Холмської простяглися зложища залізної руди, що ще мало досліджені, а до експлуатації не приступлено. Коло ст. Лабінської знайдені родовища марганцевої руди. По р. Лабі знайдені розсипи золота. За Кавказом і під Ельбрусом знайдені й експлуатують срібно-олив'яні руди. Це є головне джерело сріблодобування для цілої Росії. Під Новоросійськом великі запаси серпелю, що потребує лише випалення й мелення для одержання високо якісного цементу.

З перерібної промисловости особливо розвинута на П. Кавказі нафтодестиліаційна з центрами: в Грізному, Туапсе й Краснодарі. Цементова на ст. Тунельній і Новоросійську, постачаючи 1/3 продукції виробництва цілій Росії. Розвинулася також на П. Кавказі хемічна промисловість у більших та дрібніших підприємствах. Теж можна

сказати й про хемічну промисловість на Дону. Машинобудівельна промисловість, сільсько-господарських машин зокрема досить розвинулася по всіх цих землях. На П. Кавказі особливо розбудувалася промисловість олійна та консервова з різноманітними відгалуженнями. Невелике цукроварство мало високі якісні показники. Млинарська промисловість на Дону й П. Кавказі ще до революції займала одно з перших місць поміж іншими районами Росії.

На Кубані ще до революції з великим розмахом розвинулася кооперація кредитова й споживча. Не вистачальній кількості залізничних шляхів козаки допомагали самі, утворивши 3 акційних товариства. Вони збудували три залізниці: Чорноморсько-Кубанську довжиною — 420 км., Армавір-Туапсинську — 265 км. та Єйську — 140 кілометрів.

Отже господарське життя на П. Кавказі й на Дону великими темпами розвивалося. При цьому лишки зернових продуктів експортувалися виключно морем за кордон головню через порти: Новоросійськ, Ростов, Таганріг, Єйськ та Темрюк. До революції в життя козаків стало втручався російський уряд, посилюючи русифікацію. Особливо ж увагою під цим оглядом була Кубань. Тут до 1.000.000 десятин землі, що належала козакам, проголошується власністю російської казни та частинно роздаровується російським панам. У р. 1896 цар Микола II відрізує від Кубані смугу Чорноморського побережжя, щоб утворити Чорноморську губернію. У ній уже створена можливість російським вельможам, починаючи від самого царя, петербурзьким урядовцям та московським купцям за безцінь придбавати по клаптику землі від віллі.

У безупинній праці й поліпшенні як індивідуального, так і громадського життя по козачих землях, між військовою муштрою та намагавою роботою в царині, саду, чи винограднику промайнуло яких 30 років. У японській війні козаки в отряді ген. Мищенка різко визначилися вдачами на фоні при повного розгрому армії ген. Куропаткіна. Кінець цієї війни й революцію 1905 р. кубанці позначили певною опозицією до уряду в Петербурзі: 9-й пластунський батальйон, повернувшись з японського розгрому, не здав гвинтівок, а з ними розійшовся по домах: урупський полк арештував своїх офіцерів і його довелося „усмиря-

ти' салдатами; иля полагодження земельних справ наказ-ний отаман Михайлів у 1906 р. скликав Кубанську Військо-ву Раду (через 110 років після переселення на Кубань).

До державної Думи П. Кавказ і Дон висилають, як від козаків, так і від навгородніх прогресивних депутатів. Козача частина у всі 4 дер. Думи обирають кадетів: Дон — В. А. Харламова, Кубань — осаула К. Л. Бардіжа й Терек — полк. Караулова.

У першу світову війну під кінець третього її року більшість громадян, здатних тримати зброю, (козаків і навгородніх), на П. Кавказі й Дону, мобілізована. Кубанське козацтво виставило: 37 полків кінноти, 22 батальйони пластунів, 9 батерій та 37 сотень поза полками й батальйонами. Кубанські козаки славу добували, особливо пластуни. Їх перекидають з фронту на фронт, щоб затулити ту, чи іншу дірку прорива. В авангарді ідуть вони на Львів і Перемишль, рятують Соракомиш, штурмом беруть Ерзерум, безстрашно перепливають пінисту Дермен-Дере та з піснею влітають у Трапезунд. На грудях майже кожного пластуна білів чи жовтів найвищий боевий орден св. Юрія.

Зате по станицях та селах все більше стало вдів і сиріт, все частіше зустрічалися люди з порожніми рукавами й халощами, все важче стає косити й молотити громадами осиротілі ниви.

11. ПЕРШІ ПОРЕВІЛЮЦІЙНІ ДІЇ НА КОЗАЧИХ ЗЕМЛЯХ

У такому напруженому стані дочекалися катастрофи звироднілої династії Романових з її рахітичним урядом. Місцеві адміністратори переважно не очікували такого кінця і тому вони цілковито розгубилися. Губернатори дозволяли себе арештувати першому нахабному пройди-світу, що з'являвся „від революції”. Особливо ж переляканою й овечо-пасивною виказала себе жандармерія й поліція. По козачих краях отаманів відразу позаступали пройдисвіти з російської демократії з різними варіантами.

На Дону наказного отамана графа Грабе нахабно вигнав з двірця адвокат-балакун Петровський, від котрого вже тимчасове виконання обов'язків отамана перебрав Військовий Старшина Волошинів. Останній передав обо-

в'язки першому обраному Донському Військовому Отаманові Олексійові Максимовичові Каледінові.

Наказний отаман Кубані ген. М. П. Бабич, замість скликати Раду та пере нею скласти булаву, дозволив арештувати себе московському ґайді Н. А. Сімановському — членові російської партії соч.-револ. і Петербурського Совдепа у 1905 р. Перший виборний військовий отаман Кубані — Олександр Петрович Філімонов — військовий юрист з лінейців, з'явився трохи пізніше.

На Терекі першим обраним військовим отаманом був полковник ген. штабу член рос. державної думи Караулов. Він проотаманував лише пару місяців, бо його забили у вагоні горці.

Зразу ж по вибухові революції, козачі проводирі усіх військ почали шукати способів захисту козачих привілеїв і в пореволюційній Росії. Уже 23-27 березня 1917 р. в Петербурзі з'їхалися представники 12 козачих військ, створили: "Всеросійський Козачий Союз." Вони ухвалили, що Росія мусить стати єдиною й неподільною республікою, в якій козаки повинні дістати автономію й гарантію недоторканости козацьких земель*). А на другому, учервні того ж року, з'їзді козаки ухвалюють про рішучу підтримку юримчасового уряду Росії та проти I Універсалу Української Центральної Ради про автономію, але проти української ухвали кубанці-чорноморці не підтримали. Це була перша тріщина у козачій єдності: кубанці відчули себе більше українцями, ніж козаками, як їх не вмовляли представники решти військ.

У серпні 1917 р. на "Государственном Цовещанні" в Москві**) Донський отаман ген. Каледін в імені 12 козацьких Військ між ншим заявив: "Россия должна быть единой, всяким сепаратным стремлениям должен быть поставлен предел в самом зародыше."

---

*) Ген. штабу полк. Добрынин, "Борьба с большевизмом на Юге России." Прага. 1921. Ст. 27.

**) Добрынин, "Борьба с большевизмом на Юге России". Прага. 1921. Ст. 31.

Та як козаці проводирі не намагалися зберегти козачі привілеї, не згадуючи про положення навгородніх, стільки вони не робили заяв про єдність Росії, остання розпалася. Важко було довше обходити й питання навгородніх, бо ж відомо було, що на 1,000 душ населення на землях козацьких Військ припадало:*)

	Козаків їх %		Некозаків їх %	
По Кубанському	в 410	41	590	59
" Донському	" 400	40	600	60
" Забайкальському	" 291	29,1	709	70,9
" Оренбурзькому	" 228	28,8	772	77,2
" Терському	" 179	17,9	821	82,1
" Амурському	" 179	17,9	821	82,1
" Уральському	" 177	17,7	823	82,3
" Акмолінському	" 109	10,9	891	89,1
" Приморському	" 62	6,2	938	93,8
" Семіпалатинському	" 42	4,2	958	95,8
" Семиреченському	" 30	3,0	970	97,0
" Астраханському	" 18	1,8	982	98,2

Ця таблиця свідчить, що вже в р. 1910 у всіх військах господарила меншість населення та що лише на Кубані й Дону це була меншість поважна.

Незначна кількість козаків в більшості Країв та ще розтягнутість території від Чорного моря до Великого океану дуже швидко виявила штучність організації "Всеросійського Козачого Союзу", що проіснував лише декілька місяців. Але ураковацькі проводирі стреміли обмежити об'єднання лише сусідючими землями, творячи з них Союз і в ньому обороняти козачі привілеї. При цьому Росію вже вважали за Федеративну державу, у якій створюемий козацький Союз був би штатом.

Так повсталася ідея про створення "Південно - Східнього Союзу".

22—24 вересня 1917 р. відбулася перша конференція представників козацьких Військ (Дону, Кубані й Тереку).

*) "Ешегодник России" за 1910 г. Изд. Центр Статистич. Комітета Міністерства внутр. Дел. С.П.Б. 1911 год.

До Союзу закликалися такі народи: Донське, Кубанське, Терське й Астраханське козачі Війська, нарід кілмицький, гірські народи Дагестану, Кубані, Тереку, Закатальської і Сухумської округ та степові народи Тереку й Ставропольщини. Одним словом, закликалися до спілки півдикі ногайці, інгуші, чеченці, котрі не мали букваря для навчання мови, а про своїх навгородніх, чи українського населення з Чорноморської губ. творці Південно - Східнього Союзу не обмовилися й словечком. Головою Півд.-Східн. Союзу обібрано донського козака В. А. Харламова — члена Державної Думи. рос. партії к.-д. і в той час комісара Тимчасового Уряду в Закавказ'ї.

30 липня 1917 р. населення Чорноморської губернії на З'їзді в Новоросійську ухвалило: “приєднатися до України, а коли й Кубань приєдналася до України, то відновити входження в склад Кубані.” Ця постанова стала на перешкоді П.-Сх. Союзу у його зазначеному складі, бо Закатальська й Сухумська округи втрачали безпосереднє сполучення в іншими членами Союзу.

Уже в самому початку Союзові довелося свій обсяг обмежити до козачих військ: Донського, Кубанського й Терського з можливим приєднанням у майбутньому і Астраханського. Але і цей витвір набув лише паперове значення, бо створений уряд не встиг розпочати діяльність, як краєві уряди перестали зважати на існування Сюву. На Кубані повстали дві влади: Кубанський Областний Комітет, у якому горували московські заїди та Військове Правительство, що складалося з козаків. В областному Комітеті засідали й місцеві навгородні.

4 липня 1917 р. Військовий “Совет” проголосив, що Кубанський Областний Комітет не існує і розпочав заходи по його ліквідації. 24 вересня 1917 р. Кубанська Військова Рада проголошує незалежно від Півд.-Східнього Союзу, що Росія має стати Демократичною Федеративною Республікою, а Кубань під назвою “Кубанський Край” — Кубанською Республікою, котра у майбутньому мала б увійти до Росії, як окремий член федерації народів Росії. На Дону також відбувалася боротьба з навгородніми, а на Тереку, крім навгородніх треба була укоськувати ще й горців. Таким чином, хоч ідею П.-Східн. Союзу підпирала і пов-

ставша уже Добровольча Армія, посилаючи на нього сталим представником ген. Ерделі, а пізніше й сам ген. М. В. Олексіїв приїхав, ця організація на початку р. 1918 непомітно зникла.

Розходження у членів Півд.-Східн. Союзу дуже швидко виявилось і в підході до України. Уже на другій, вересневій (1917 р.), сесії Кубанської Військової Ради голова її, М. С. Рябовол, вітаючи делегацію від України, сказав між іншим і таке: “Мачуха доля відірвала наших дітів Запорожців від матерного лона й закинула їх на Кубань. Більше ста літ жили ми тут сиротами по степах, по плавнях, по горах без матерного догляду... Царі робили все, щоб вибити з наших голів, з наших душ пам'ять про Україну й любов до Матері. Царі хотіли зробити з нас душогубів, хотіли, щоб ми, коли прийде той слушний час, час визволення України, своїми руками задавили ту волю, щоб ми свої шаблі пополоסקали в крові Матері... (гучні голоси з місць: “не діждали б, не діждали б!”). Так! не діждали б вони цього ніколи. Не діждали б, бо хоч наші душі царі понівечили, та не вбили. І ми, діти, руки на Матір не підняли б... Та минула лиха година... Прийшла воля і ми ожили. Ожили і, як вірні діти своєї матері, йдемо тим шляхом, який указала вона, йдемо туди, де зорять уже любов між людьми, де жде і нас вільний союз вільних народів... (гучні оплески). Йдемо, і нас не звернуть на свої стежки ні централісти всяких проб, ні авантюристи всяких марок, ні спасителі вітчизни від волі... Не звернуть, бо нам з ними не по дорозі”...*) : Промова ця викликала надзвичайний ентузіазм, — оплески без кінця й вигуки: слава, ура!

Очевидно, що така промова голови Кубанського парламенту не була до смаку не тільки росіянам з добровольчої армії, а й терцям та донцям, що пару місяців перед тим в Петербурзі ухвалювали резолюцію проти України. Не лишалося найменшого сумніву куди прямують кубанці. Федералізм Військової Ради надзвичайно збентежив російську революційну демократію. Остання цю постанову кваліфікувала, як зраду Росії. А коли уже другий комісар

---

*) Вістник Союзу Визволення України, 1917 р Ст. 48.

Тимчасового Уряду Долгополов гостро закликав до “єдинства Росії”, то йому старий козак чорноморець, генерал П. І. Кокунько, пророкував, що коли Керенський і Тимчасовий Уряд не будуть прислухатися до того, що робиться на місцях, то “сплнуть вони, як трісочка, у море”.

Антогонізм між козаками й навгородніми весь час зростав на П. Кавказі, так і на Дону. Навгородніх під'южували всякі зайди з Півночі, а в збройній боротьбі допомагали їм салдати з фронтів, які вони частіше самовільно лишали, а козаки найдовше вірно тримали. Боротися з усе зростаючою анархією доводилося найбільше добровільцям, до яких ішла інтелігенція, трохи старшин, шкільна молодь. На Тереку треба було ще боротися з горцями, що не хотіли підпорядкуватися жменці козаків (19% населення). Найшвидше подолала анархія Терек, де горці вбили Військового отамана полк. Караулова, а уряд “розплився”.

На Дону й Кубані боротьба затяглася. З навгородніми у цих краях довго велися пертрактації. Коли почали повертатися з фронту козаки, то вони переважно тримали бік навгородніх та розбещеної салдатні. Вони говорили: “разом в окопах з салдатами лежали, з одного казана їли їд., а тепер, за що будемо битися?” Старі ж козаки доводили, що вони мусять боронитися від різних банд, що використовують революційні кличі для виправдання грабунків. Большевики вели шалену агітацію, кидаючи наймаксимальніші кличі, потураючи найдикішим інстинктам юрби.

На Дон прибули ген. Корнілов, Олексіїв, Денікин, Марків і інші та почали організовувати Добровольчу Армію. Цим сприяли агітації большевиків. Останні проголосили їх реставраторами монархії, поміщцтва, жандармерії й охоранки. Це все на революційному жаргоні були: буржуї, волотопогонники, кадети, білі, що пили й надалі прагнуть привілею пити кров робочого люду. Як не безглузда була ця агітація, а вона запаморочувала голови населення, особливо перевтомлених фронтовиків та навгородніх, що домагалися урівняння в правах з козаками. При такому положенню, як на Кубані, так і на Дону до “Революційної Армії” все більше приставали навгородні з цих же країв. Так поволі створилися на Дону Армія Миронова (донськ.

козака), а на Кубані Таманська Армія Ковтюха (навгородній ст. Полтавської).

Перший період боротьби на Дону й Кубані провадився випадковими формаціями без баз амуніції, харчових, медичних і інших. Все здобувалося від ворога. Це був період ідейної боротьби без піднесення ранг та винагородження.

На Дону збройну боротьбу проти большевиків у перший період вели майже виключно партизани в Добровольчій Армії й Донських отрядах, бо донські козаки тоді у ліпшому випадкові тримали "неутралітет". Всі партизани були мало численні — до 3-х тисяч добровольців та стільки ж донців, а в самому Ростові ховалися десятки тисяч старшин Російської армії. Перстінь навколо Ростова й Новочеркаську все звужувався. Закликів до донців отамана Каледина і його уряду ніхто не слухав, анархія зростала, як пожежа з вітром.

Втративши фактично владу над козаками, отаман Каледин стріляється. Це самогубство у той час, а дехто ще ісьогодні, вважають геройським чином великого чоловіка, що своєю самопожертвою сподівався стряхнути, змусити опам'ятатися козаків. Мабуть ця оцінка є помилкова, особливо з погляду сучасності. Для політичного діяча самогубство є найлегший вихід і виправдати такий чин навряд чи можна. До цього способу можуть приходити відчайдухи, чи малодухи. Жити, терпіти й вишукати вихід для свого народу є важче від стрілу. Останній, як вияснилося й не зворушив козаків.

На місто Каледина Донський Круг обрав отаманом ген. Назарова, що з Кругом залишився у Новочеркаську на глум збольшевиченого Донського військового старшини Голубова, зірваного з ген. Назарова погони. Через пару день Назарова большевики розстріляли, круг розігнали і всі державні установи Донської Держави знівечили. Дивне також залишення під большевиками першого революційного В. Отамана полк. Волошинова та голови Донського Уряду — золотоуста Митрофана Вагаєвського. Обидва також загинули.

На початку лютого 1918 р. Добровольча армія, залишивши Ростов, перенеслася до ст. Ольгинської, а недобітки донських портізан без В. Отамана й Уряду пере-

йшли в ст. Старочеркаську під командою ген. П. Х. Полова, начальника школи юнаків у Новочеркаську. Ген. Попов у ролі походного донського отамана порозумітися на спільну акцію з Доброармією не зміг і подався рятувати донців на зимовники в Сальські степи. Добрармія ж рушила до Катеринодару на з'єднання з Кубанцями.

12. КУБАНЬ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

... Після революції 1917 р. на Кубані довго тяглися суперечки між старими й молодими козаками, а також між козаками взагалі і т.зв. "навгородніми." Старі козаки докоряли синам, що вони не хочуть воювати проти большевиків, а молоді козаки ганьбили батьків, що не бажають поступитися частиною своїх прав на користь навгородніх.

Нарешті 9 грудня 1917 р. відбулося примирення батьків з синами на засіданні Військової Ради співом пісні, що кубанці співали на турецькому фронті:

“Ты, Кубань, ты наша родина,
Вековой наш богатырь,
Многоводная, раздольная
Разлилась ты вдоль и вширь.

Из далеких стран полуденных,
Из турецкой стороны
Бьем челов тебе, родимая,
Твои верные сыны.

О тебе здесь вспоминаючи,
Дружно песню мы споем
Про твои станицы вольные,
Про родной отцовский дом.

О тебе здесь вспоминаючи,
Как о матери родной,
На врага, на басурманина
Мы идем на смертный бой.

О тебе здесь вспоминаючи,
За тебя-ль не постоять?
За твою ли славу старую
Жизнь свою ли не отдать?

Мы, как дань свою покорную,
От прославленных знамен
Шлем тебе, Кубань родимая,
До сырой земли поклон."

Від цього часу ця пісня стала Кубанським гімном. Цю пісню склав у р. 1915 на турецькому фронті священик Кавказького полку о. Григорій Образцов. У цій пісні ні єдиної згадки ні про царя, ні про Росію, а прославляється лише Кубань. Гімн Донський і Терський, натоміст, є пристосовання пісень, в яких возвеличуються царі й Росія.

Після примирення "батьків" з "синами" в січні 1918 р. відбулося на Кубані бодай зовнішнє примирення і з навгородніми. Була обрана на паритетних основах (46 козаків, 46 навгородніх та 8 горців) Законодавча Рада вже краевого значення. 25 січня 1918 р. Рада створила перший краєвий Уряд з 5 козаків, 5 навгородніх та 1 горця. Головою уряду залишився козак станиці Павлівської Л. Л. Бич.

Ще так недавно навгородні Кубані лякалися проголосувати федерацію Росії, а 16 лютого 1918 р. вони вкупі з козаками приймають в Законодавчій Раді формальний акт, проголошуючи Кубань "Самостійною Кубанською Народньою Республікою." Через декілька днів ця ж таки Рада у приватній нараді ухвалює резолюцію про прилучення Кубані на федеративних началах до України*). Перед цим, 4 січня 1918 р. представники політичних, національних, професійних та громадських ерганізацій м. Новоросійська ухвалюють: "... а) просити Українську Центральну Раду про приєднання і включення нашого Краю в Українську Народню Республіку; б) запропонувати на обговорення і для підтримки цю резолюцію в найскоршому часі Губернському З'їздові представників Чорноморської губ.; в) довести про ці рішення до відома Кубанської Законодавчої Ради і висловити побажання, щоб Кубанський Вільний Уряд, який безсумнівно поділяє велику думку

---

*) Кубанець. "Кубанцям не з руки." "Українська Трибуна." Варшава. Нр. 66, 23.VIII.1921.

об'єднання всього українського народу в одну цілу і міцну державу, підняв би подібне питання і відносно спорідненого й близького нам Кубанського Краю"...

Шукала з'єднання з Кубанню і Абхазія, надсилаючи своїх послів до Катеринодару: були відповідні течії і на Терекі. На Ставропольщині поставити українське питання у всій повноті перешкодила розташована там збільшеви-зована 39-а дивізія та російська демократія.

Отже Кубань й інші землі Північного Кавказу уже в лютому 1918 р. не лише етнографічно, а й політично визнавали себе частиною України та ухвалили приєднатися до неї на федеративних основах.

На жаль, і на Кубані весь час точилася збройна боротьба проти большевиків також малими, переважно з добровільців, загонами. Большевики захопивши Туапсе, Новоросійськ, Тамань, Темрюк, Приморсько-Ахтирську станицю, Єйськ, Кавказьку і Армавір, все щільніше й щільніше обступали Катеринодар. Останній щодня все більше ізолювався від станиць і притоку нових сил. Становище його ставало дедалі безнадійним. 2 лютого 1918 р. прибув до Катеринодару офіцер Добрармії з повідомленням, що Корнілов пробивається до Катеринодару і просив вачекати на його прибуття. Але становище в Катеринодарі ставало гостро небезпечним і 28 лютого 1918 р. отаман, Кубанський Уряд та більшість членів Законодавчої Ради залишили Катеринодар. Таким чином кубанці і в похід вийшли, зберігаючи недоторканою свою владу, а не порозбігалися, як донці й терці. Цим вони засвідчили більшу політичну дозрілість, ніж інші козачі проводирі. З Катеринодару вийшло біля 3.000 вояків та коло 2.000 різного невійськового люду. Післядекількох боїв кубанці розташувалися в станиці Калузській, щоб подождати на Корнілова.

Ген. Корнілов при атаці ст. Кореновської довідався з большевицької газети про залишення кубанцями Катеринодару. Тоді він завернув на ст. Усть-Лабинську і закінчив свій легендарний льодовий похід (перебрадили й перепливали ріки з кригою) в ст. Новодмітрівській.

Слід згадати, що в жовтні місяці 1917 року в Москві, головно членами конституційно-демократичної партії, за-

клався "Союз рятування Росії." Він домовився з ген. М. В. Олексієвим, котрий в листопаді місяці відїхав на Дон Організувати Добровольчу Армію. Ген. Олексієв на Дону спіткав ген. Л. Г. Корнілова, що саме втік з в'язниці в Бихові. Вони порозумілися разом організувати армію. Однак повної згоди не могли досягти, бо мали різні світогляди. Олексієв — монархист, москвин з походження, великий централіст і російський націонал-шовініст; Корнілов з походження напівтикинець — сибірський козак, республіканець децентраліст і визнавав право на самовизначення, на автономію окремих частин Росії. Олексієв мріяв довести "Єдину Росію" до нових установчих зборів. Корнілов же, посилаючи уповноважених до Сибіру, між іншим писав: "... Мир треба заключити загальний і почесний на демократичних принципах, цебто. з правом на самоозначення поневолених народів... Польща, Україна й Фінляндія, що перетворилися в окремі національно-державні одиниці, мусять бути широко підтримані урядом Росії в їх змаганнях до державного відродження, щоби цим більше скріпити вічний і незломний союз братніх народів"*)

13. УМОВА З ДОБРОВОЛЬЧОЮ АРМІЄЮ Й СПРОБА ФЕДЕРУВАННЯ З УКРАЇНОЮ

17 березня 1918 р. Кубанська Законодавча Рада, військовий отаман і уряд склали з ген. Корніловим умову, за якою всі війська підлягали одному командувачеві — ген. Корнілову. Рада, отаман і уряд зобов'язувалися всемірно допомагати ген. Корнілову. Цей договір односторонній, бо він накладав обов'язки лише на кубанців. Але він мав і тільки персональний характер, з боку Добрармії — у ньому виступає сам ген. Корнілов як контрагент кубанців, хоч підписують його ряд генералів Добрармії і між ними ген. Денікін.

Зливши добровільців (2,770) з кубанцями (3,150), з армією коло 6.000 бійців, запрягши до гармат воли (всі

---

*) А. Денікін. "Очерки Русской Смуты." т. II, ст. 187, 188, 193, 196, 259.

кони загинули від холоду в останньому бою), Корнілов рушив через ст. Георгієафипську та Єлизаветинську на Катеринодар, переправляючись поронами і вплав через многоводну Кубань. На четвертий день бою за Катеринодар, 31 березня 1918 р., ген. Корнілова убито.

...Із смертю Корнілова умова кубанців вигасла, але фактичний стан залишився і при його заступнику ген. Денікінові. Сам Денікін*) свідчить, що відносини між кубанською владою і ним були сухі, але цілком коректні. Рада, отаман і уряд ні разу не зробили спроби порушити прерогативи командування. Денікін поспішив на Дон, де козака влада зникла. Денікін ранених залишав і їх добиwali большевики.

Наприкінці квітня 1918 р. армія Денікіна прибула на Дон і розташувалася в ст. Єгорлицькій та Мечетинській. У цей час німці вже перейшли цілу Україну, на Дону зайняли Ростів, Ақсай і ст. Ольгінську, відділяючись від армії Денікіна лише ст. Кагальницькою. На Кубані й Донові уже розпочалися по всіх місцях повстання козаків. 6 станцій Таманського півострова самі вигнали большевиків і запросили помощи, бодай амуніцією, німців. У мінераловодській групі повстали козаки під проводом войск. старшини А. Г. Шкури, що називав себе Шкуро. На Дону щоденно все нові й нові вибухали повстання козаків, що почули про прихід німців. Напочатку донські повстанці пробували творити місцеві влади, але швидко прийшли і до відновлення центральної влади для всього війська.

28 квітня 1918 р. в ст. Старочеркаській зійшовся "Круг спасення Дону," що обрав Військовим Отаманом ген. П. М. Краснова та ухвалив Конституцію цілковито незалежної, суверенної держави: "Всевеликого Войська Донського." Він же постановив організувати сталу Донську Армію. Коли додати, що ген. Краснов виявив великі організаційні здібності, неабияку активність та незалежний характер, то зрозуміле буде розчарування Денікіна й його співробітників в їх намаганні опанувати Доном.

Однак отаман Краснов через "самостійність" Дону прямував до творення "Єдиної Росії" з деякою модернізацією її, якто він сам про це пізніше у своїх спогадах пише. Творячи Донську армію, він майже одночасно, до-

гучає ген. М. І. Іванову організувати Південно-Російську Армію. Останній дає завдання звільнення Росії від большевиків. Краснов як і Денікин, прямував до тієї ж мети, але він хотів, щоб у майбутній Росії Дон (за свої заслуги перед нею одержав певну автономію а він, ген. Краснов, був би залічений у російській історії у не менші патріоти, ніж ген. Денікин.

Таким чином у Добр. армії з Доном відразу утворилися неприязельські відношення. Армія донців щодня зростала приєднанням до неї все нових і нових повстанців. Вона набувала все більшої і більшої популярності. Частенько траплялося, що цілі невеликі військові частини кидали Добрармію і переходили до Донської армії, або тікали до Ростову, де формувалися монархічні відділи.

Вся надія Добрармії була на кубанців, які вже тоді становили 80% складу Добрармії. Щодня до ст. Єгорлицької прибували нові повстанські загони кубанців. Першими словами повстанців були: "... Що робиться на Україні? Чи скоро ми з нею об'єднаємося? Ми чули, що гайдамаки висадились в Ахтарях, щоб допомогти звільнити Кубань. Де кубанське правительство, отаман і Рада? Що вони плянують?"

Такі запитання і те, що кубанці не мали формально жадної умови з Добрармією не могли не хвилювати керівництва її. Ген. Марков, найпопулярніший тоді в Добрармії, у балачках з добровольчеськими офіцерами, часто висловлював побоювання, що кубанці залишать Добрармію і з'єднаються з українцями.

Добровольча верхівка — ген. Олексіїв, Денікин, Романовський, Марков — уряджували бесіди з офіцерами, в яких указували на неприпустимість єднання із німцями та гостро осуджували донців. А особливо вони застерігали перед небезпекою, яка може постати, коли допустити об'єднання Кубані з Україною. Серед кубанських старшин і політиків були також і противники порозуміння з Україною. Але і в таких умовах Кубанська Рада і Уряд вислали делегацію в Україну, щоб реалізувати ухвалу про федерацію з Україною.

Делегація від Кубані складається з таких осіб: голови Ради М. С. Рябовола та членів її: К. Я. Безкровного,

Капліна, Скобцова, Султан Шахим Гірея та Г. В. Омельченка. На чолі України тоді був гетьман П. Скоропадський. Як пізніше доповідала делегація, у Києві вона зараз відчула, що українські урядові кола і сам гетьман мало поінформовані в справах Кубані. Гетьман спочатку зазначив кубанцям, що він призначить їм отамана. Довелося пояснювати, що кубанці мають вибраного військового отамана, котрий, як і кошовий на Запоріжжі, не признається. Про федерацію з Кубанню України урядово українські кола спочатку також говорили неохоче. Чим далі ознайомлювалася делегація з тодішніми обставинами в Україні, тим більше вона переконувалася, що верхівка цієї держави надає не аби яку вагу зміцненню Добровольчої армії. У Києві та по більших містах України жваво працювали бюро, що вербували старшин до Добрармії. На чолі акції вербування у Києві сидів ген. А. Драгоміров, відомий ненависник українців. Очевидно, що гетьман Павло Скоропадський тоді ще не звільнився від почуття російського патріотизму. Через це так дбалася про розвиток Добровольчої армії, як носія ідеї “єдиної неделимої.”

Майже двотижневі розмови кубанців з гетьманом до певних конкретних рішень не привели. Кубанцям пообіцяли допомогти амуніцією і навіть висадити десант на Тамань. Однак ніякої політичної умови не склали, ніякого об'єднання з Україною не досягли.

23 червня 1918 р. делегація повернулася до Новочеркаська. Тут вона відбула нараду із представниками кубанського уряду на чолі з Бичем. Чомусь на цю нараду допустили й ген. Олексіва. Цей рішучо заявив, що не допустить об'єднання Кубані з Україною. Коли б же це сталося, то це, мовляв, була б зрада Росії. Таке об'єднання Кубані з Україною примусить Добрармію податись геть за Волгу — додавав цей патріот Москви, який вважав всі національності колишньої імперії росіянами. Після інформації делегації та наведеного “напутування Олексіва,” кубанці вирішують повертати на Кубань під команду Денікіна. Це рішення кубанців; як і вже зазначене ставлення гетьмана П. Скоропадського і його уряду, врятували Добровольчу армію з усіма наслідками від цього.

Коли б гетьман використав пропозицію Кубані і негайно втяг її на будь-яких умовах в орбіту українських дій, то напевно були б позитивніші наслідки боротьби з большевиками. Досягти ж цього не було важко. В розпорядженні гетьмана була дивізія ген. Натієва, яку без великих труднощів можна було перекинути на Кубань. В останній же Таманський півострів уже звільнився власними силами від большевиків. На Тамані саме тоді було і німецьке військо, підсиливши яке, за пару тижнів можна було звільнити цілу Кубань. Остання ж при мобілізації посилила б українську армію на яких 200.000 добрих дисциплінованих козаків. Таке рішення змусило б Добрармію творити фронт за Волгою чи в Сибіру. У всякому разі не було б пізніше потреби як Україні, так Кубані боротися ще з Добрармією. Дон і цілий Північний Кавказ при об'єднанні Кубані з Україною не мали б іншого виходу, як пристати і собі до цього об'єднання. При цій комбінації прибулі представники Антанти мусіли б допомогти амуніцією й іншим Україні та об'єднаним з нею краям, а не Добрармії, якої тут би не було. Та чи не найголовніше ще те, що поновилася б традиція єдності Кубані з Україною.

Вимушена угода перед тим з німцями не перешкодила б порозумітися й з Антантою, як те сталося у Прибалтійських держав та Фінляндії. І коли ці невеликі держави затримали свою незалежність, то можна припускати, що й Україна з П. Кавказом при безпосереднім підтриманні Антантою оборонили б свої території. Вони у такому положенні не потребували б робити рейди до Орла, не витрачали б сили й на поборювання Денікіна. Ця ж перспектива захоронила українські землі від голоду й інших советських тортур, що коштують понад 15 мільйонів трупів різного віку й статі.

14. СПРОБА ТВОРЕННЯ ДОНО-КАВКАЗЬКОГО СОЮЗУ

Після Новочеркаської наради 23.6.1918 р. ген. Денікин в той же день рушив у другий похід на Кубань. Він дуже боявся, щоб кубанці не домоглися об'єднання з Україною або не закликали на допомогу німців.

Ще до згаданої наради Донський та Кубанський уряди визнали поміж ними кордон та зобов'язалися допомагати один одному. Своїм завданням обидва уряди ставили боротьбу з большевизмом та відновлення твердого державного ладу й забезпечення на майбутнє політичної і економічної свободи народів, що заселяли їх краї. Отаман же Краснов уже з початку думає і про відновлення Росії. Він ніяк не хоче монополії у цьому відношенні визнати за Добрармією, а зокрема за Денікіним. Як базу для майбутньої Росії він плянує створити Доно-Кавказький Союз, до якого б мали увійти такі самостійні держави: Всевелике Військо Донське, Військо Кубанське, Терське, Астраханське, Союз Горців Північного Кавказу й Дагестану, Ставропольська й Чорноморська губернії, Сухумська й Закатальська округи та частини Воронізької губернії. Ця союзна держава мала б бути неутральною і боролась би проти большевиків лише на власній території, не допускаючи на неї ніяких чужих військ. Очевидно, що Добрармії в цьому Союзі місця не було, або вона мусіла найматися до котроїсь із складових держав.

Денікин зразу поставився вороже проти такого проєкту Краснова, бо він лякався кожного й тимчасового самостійництва, а зокрема ішла конкуренція на "спасителя" Росії. У відбудові Росії Денікин першу ролю призначав лише собі й Добрармії. Через те 21.6.1918 р. у селі Пісчаноокопському на запит кубанського отамана полк. Філімонова, чи підписувати умову про Доно-Кавказький Союз, Денікин відповів:*) "... Проти Доно-Кубанського і Доно-Кавказького Союзу в принципі нічого не маю, але звільняти Кубань для того, щоб вона стала у васальну залежність від Германії, я не згоден. Я тоді завтра ж зверну Добровольчу армію з Катеринодарського напрямку на Царицин." Це було на кордоні Кубані. Кубанці злякалися загрози Денікіна і відмовилися підписати, і Союз не зреалізувався.

Про те, що от. Краснов лише удавав самостійника, було загально відомо. Він брав від гетьмана Скоропадсь-

---

*) А. Денікин. "Очерки Русской Смуты," т. III, ст. 69.

кого, чи безпосередньо від німців амуніцію й передавав Добрармії, яка таким способом заховувала “вірність” Союзникам, ніби не маючи ніяких зносин з німцями. Прем’єр-міністром у нього був ген. А. Багаєвський, гвардійський старшина й перед тим командир 2-ї бригади Добровольчої Армії. Це був близький чоловік до ген. Олексіїва й Денікіна. Голова уряду Денікіна ген. Лукомський пише: “Донський отаман ген. Краснов, вступаючи в згоду з німцями, вів подвійну гру й страхуючи Дон від усяких випадків, лише “тимчасово”, з “стратегічних (як він висловлювався) міркувань “хотів приєднати до Дону частину сусідніх губ . . . почувалося, що він врешті решт не відділяє Дону від Росії й на боротьбу з Радянським Урядом до краю піде й поведе за собою Дон.”*) Сам Краснов говорить про себе: “Отаман знав, що всі козаки на Москву не підуть. Отаман відчував, що у нього нема сили примусити їх піти, і тому робив усе можливе, щоб вони пішли самі.**)

В Києві Добрармії допоміг один з військових урядовців військового міністерства гетьмана. Через саботаж, чи через зраду його, але справу десанту дивізії Натієва так вирушити, то Добрармія брала вже Катеринодар і Новоросійськ. Отже цю операцію було відмінено.***)

15. ПРИЙНЯТТЯ КОНСТИТУЦІЇ “КУБАНЬСЬКОГО КРАЮ”

Другий похід на Дону й Кубані був значно легшим, ніж перший. Населення, покоштувавши большевицького раю, само масово підіймалося проти них. Треба було головню допомагати амуніцією та організацією адміністрації. Повстали не самі козаки, а і “навгородні”, яким анархія при большевицьким пануванні також не подобалася.

З навгородніми знову козаки обходилися не як з рівними. На Дону, щоправда, Краснов брав до козачої ар-

*) Лукомский. Архив Русск. Револ., т. VI. ст. 87.

***) П. Краснов. Арх. Русск. Револ., т. V, ст. 223

***) Д. Дорошенко. “Хліборобська Україна”. pp. 1920-1921, зб. II-IV, ст. 56-57.

мії і навгородніх, але землі їм не давав і обмежував у допущенні до місцевої адміністрації та до Круга й Уряду. На П. Кавказі Ставропольщині, за мовчанням Кубанського уряду, Денікин підпорядкував в своїй адміністрації, яка почала заводити дореволюційні порядки, чим розхолоджувала населення допомагати білим. Коли зайняли Новоросійськ, то Денікин також губернатором на Чорноморщину призначив ген. Кутепова, хоч до самої революції ця територія підлягала Кубанському отаманові. Найгірше ж було те, що Кубанський уряд погодився, щоб Денікин мобілізував навгородніх до своєї армії. Таким чином уряд Кубані своїх навгородніх повернув у дореволюційне становище, віддаючи їх на поталу військових начальників Добрармії. Тим самим ніби непосредньо уряд Кубані визнавав мандруючу армію за правоможного репрезентанта Росії. Ці хиби дали себе швидко відчуті: на Чорноморщині й трохи пізніше на Ставропольщині з'явилися повстанці проти Добрармії, що звалися "зеленими".

Для цивільного управління Денікин створює уряд під назвою "Особое Совецание", яке між іншим ставить і завдання, згідно з положенням, затвердженим 18 серпня 1918 року ген. Олексіївим. "... відбудувати в широкому державному масштабі великодержавну Росію в її попередніх межах". Цей уряд увесь час намагався втручатися до краєвих урядів, вважаючи себе за загальноросійський. На чолі його спершу був ген. А. Драгоміров, а пізніше Лукомський.

Кубанський уряд по звільненні Катеринодару видає цілу низку реставраційних розпоряджень, якими відновляється дореволюційний адміністративний уклад. Він порушує конституцію, прийняту перед виходом з Катеринодару. Особливо безглуздо вироблено Положення про вибори до Надзвичайної Краєвої Ради (установчих зборів). За цим "Положенням" право на участь у виборах мало козаче, гірське й лише корінне (з "навгородніх") населення краю. Денікин радив навгородніх взагалі до виборів не допускати, бо... вони, мовляв, большевики. Таким чином осягнуте порозуміння перед 1-м походом з навгородніми касується. З 2,5 мільйонів навгородніх до виборів допускається менше 0,5 мільйона, дві третини їх лишилися енову безправними громадянами. Таке "законодав-

ство" дуже полегшило більшовицьку пропаганду на Кубані.

Ще більше здивувало об'єктивних спостерігачів, коли уряд допустив у Краєву Раду представників Добрармії "як повноправних членів її на підставі призначення командуючим". Дозволено брати участь в Установних Зборах Краю представникам чужої, бродячої і гостро ворожої до Кубані політично - військової організації, що тимчасово знайшла притулок у Краю. Ця мішанина принципів виборності й призначення була занадто своєрідна.

Серед призначених Денікіним опинились і кубанські козаки: полк. В. Г. Науменко, та полк. А. Г. Шкура, що вислужувалися перед Денікіним.

У складі Ради було 89% козаків та горців, 11% навгородніх та 4 члени на призначення Денікіна.

До засідання Ради не абияк готувалася Добрармія. Денікин двічі прохав відсунути відкриття Ради. Перший раз задовольнили його бажання, на друге лише перенесли урочисте засідання на 1-е листопада, як прохав Денікин, а ділові засідання розпочали раніше.

1 листопада 1918 р. на урочистому засіданні Денікин виступив з привітанням та програмовою промовою, в якій зазначив, що Добрармія визнає необхідність і тепер і в майбутньому самої широкої автономії складових частин Російської держави і надто обережного відношення до споконвічного укладу козацького побуту.*) Ця промова зробила на Раду надзвичайно тяжке ригнічуюче враження навіть на прихильників Добрармії, а "російські люди", як свідчить проф Соколов**) були дуже й дуже задоволені". Однак зустріла й провадила Рада Денікіна оплесками.

На цьому засіданні після Денікіна Раду вітали українською мовою посол від уряду гетьмана полк. Боржинський та "артільний батько" — старий М. Левицький. Останній привітав Кубань, як самостійну державу. Їм спон-

---

*) Покровський. "Деникинщина" ст. 57—60.

Денікин. "Очерки Русской Смуты", т. IV, ст. 45-48.

**) Проф. Соколов. "Правление ген. Деникина", ст. 47.

танию Рада урядила озації з ряженими довгими оплесками. Кров заговорила. Відповідав їм українською мовою голова Уряду Л. Л. Бич, що назвав Україну старшою сестрою, а не матір'ю*), що вразило багатьох українців-кубанців. Матір'ю для промовця була Росія — думка, якій не міг заперечити найправовірніший доброволець. Піднесення, викликане появою українських делегатів, не магли не помітити добровільці. Вони відчули, що опанувати Кубанню не буде легко.

Ще до відкриття засідань Краєвої Ради “Особое Сочещание” намагалось нав'язати Кубанському урядові проєкт конституції, що мусив ввестися на Раду, але Уряд проєкту не прийняв. Він виробив свій, що комісія Ради переробила на конституцію цілком незалежної республіки. Це збентежило представників Добрармії. Вони почали доводити необхідність збереження єдності, не згадуючи навіть про федерацію, бо то справа майбутніх російських установчих зборів. Ці представники вказували на конференцію в Яссах, де ніби не прийняли делегації України, а Донові відповіли, що допоможуть, коли він піде разом з командуванням Добрармії, а всі ці домагання не мали успіху. Після виступу голови Уряду Бича, 11. XI 1918 р. Рада ухвалює пропонувану ним декларацію майже одногосно (17 утрималось). Перша точка її така: 1) “Утворення на території колишньої Російської держави самостійних державних формувань і перебрання ними на себе верховної влади було актом неминучим і в той же час актом самооборони”**), а точка 6 “Відбудова Росії можлива в формі Всеросійської Федеративної Республіки”.

За таку резолюцію з наказу ген. Денікіна всі представники Добрармії на чолі з ген. Лукомським демонстративно залишили засідання Ради під вигуки членів її: “браво, скатертю дорога!” При цьому вийшли і два кубанці: згаданий Науменко та ген. Карцов.***)

---

*) І. Петренко. “Про Кубань”. “Українська Трибуна”, ст. 105, 8.IX. 1921. Варшава.

**) Денікін. “Очерки Русской Смуты”. Т. IV, ст. 49.
Покровський. “Денкинина”, ст. 63-64.

***) Денікін. “Очерки Русской Смуты”, т. IV, ст. 49-50.

Але до конституції, як поступку Добрармії, додали на пропозицію ж Бича зайву й шкідливу декларацію, що у майбутньому Росія повинна стати федеративною республікою, а Кубань одним з її членів. Конституція ухвалена 5. XII. 1918 р.

Далі військова комісія Ради розробляє положення про власну Кубанську армію, хоч ген. Лукомський (член і цієї комісії) і намагався запобігти цьому. Довелося йому і цю комісію залишити. Рада майже без змін ухвалила проект Військової Комісії про армію та організацію військової школи.

16. ДЕНІКІН ПРОТИ КРАСНОВА. ЗАКОНОДАВЧА РАДА КУБАНІ ВІДСТОЮЄ САМОСТІЙНІСТЬ

Таким чином ген. Денікін у Кубанській Раді зазнавав поразку за поразкою, бо ні в одному з важливіших пунктів Рада не попустилася, виявляючи велику мужність та державний розум, як і довір'я своїм провідникам. Особливо це виявилось яскраво у Військовій Комісії, до якої як фахівців військового міністер уряду запросив найвизначніших представників Добрармії. Не зважаючи на всю свою ерудицію, добровільці не змогли повести з собою членів Ради, які голосували із своїми інтелігентами, що були в цій комісії.

На Терщині Добрармія задалегідь готувала прихильний та слухняний для себе уряд і всіма способами запобігала прояв самостійності. Вона доручає організувати Круг і цілу владу невеличкому гурткові терців на чолі із бувшим головою попереднього Терського Круга фершалом Губаревим. Але як останній не намагався в ролі голови Терського Військового Круга совісно виконати покладене на нього завдання, без "тертя" з Добрармією й тут не обійшлося. Військовим отаманом на Терекі обрано ген. Г. А. Вдовенка, а головою уряду був гімназіяльний учитель Абрамов.

Після капітуляції німецької коаліції в листопаді 1918 р. на Кубань прибули через Новоросійськ представники Антанти. Денікин зразу оточив їх своїми агентами, що по-

дали потрібні для Добрармії інформації і якомога інтригували проти самостійників. Вони вживали різних засобів, щоб недопустити порозуміння антантських представників з отаманом Красновим чи кубанськими самостійниками.

12. XI. 1918 побували ці представники і на засіданні Кубанської Ради. Лише один із них, француз граф Менар, привітав кубанців вигуком: “Ура, Кубань!” — залишивши на боці Росію й Добрармію. Та як не запобігали агенти Денікіна перед представниками Антанти, все ж чолові генерали Франції: Франше д’Еспре, Бертело і сам Фош не захоплювалися ні Денікиним, ні Добрармією. Протягом часу з 20. XI. 1918 до 14. III. 1919 Денікин на більшість своїх прохань не одержав від них навіть відповіді. А Франше д’Еспре, що був головнокомандуючим союзної Салоницької армії, відверто, рішуче й гостро пішов проти Добрармії і не відповідав Денікинові на його прохання про побачення.*)

Представник Англії ген. Пуль, оброблений агентами ген. Денікіна, спочатку обороняв претенсію Денікіна безоглядно розпоряджатися донськими збройними силами. Але, 26. XII. 1918 на ст. Кущовка отаман Краснов з’ясував, що Донська армія може слухатися команди Денікіна лише як цілком самостійна армія. Донське Військо, яко державне формування, не може стати в залежність від Денікіна. Ген. Пуль це зрозумів і став на бік Краснова, скільки не намагався підтримати позицію Денікіна присутній на цьому ген. Драгоміров.**)

Треба одначе зазначити, що Добрармія зуміла перед англійцями справу відносин з німцями так представити, що лише вона залишалася весь час вірною Антанті. У висліді Англія всю допомогу на півдні передавала на руки командування Добрармії. При ній же стало перебувала Англійська місія з ген. Хольманом на чолі. Цей генерал відверто демонстрував свою прихильність до ідеї єдиної неділимїо Росії, яку репрезентував Денікин. У цей спосіб останній набув досить реальної можливості впливати на

*) “Архив Русск. Револ.,” т. XVI, Берлін, 1925, ст. 236. 233-241, 248.

***) Краснов “Арх. Русск. Револ.,” т. V, ст. 281.

державні утворення, розпоряджаючи військовим поставанням.

Найбільше непокоїла Денікіна Кубань з її вимогою творення самостійної армії та з дуже вивразним українофільством. У створеній ситуації ген. Краснов також був небажаний, бо він у цей момент був союзником кубанців. Тож треба було усунути Краснова з отаманства. Спроба позбутися отам. Краснова за допомогою представників Антанти не вдалася. Тоді вживають проти Краснова безоглядної агітації серед членів Військового Круга, використовуючи для цього голову Круга кадета Харламова та голову Донського уряду, відданого Денікінові, ген. Богаєвського. Але популярність Краснова за його самостійний ухил була міцна. Його знову обрали отаманом.

Після цього агенти Добрармії й донські кадети, з одного боку, вкупі з агентами червоних, із другого, пропагандою проти Краснова розвалюють донські частини. При цьому невдачі на фронті пояснюють нездатністю й помилками донського командувача ген. Денісова. Фронт покотився назад і наблизився до Новочеркаського. У цей час Денікин має у своєму розпорядженні резерви навантажених у вагони військ, про які говориться що поки Краснов отаманом, їх не дадуть. У таких обставинах зійшовся донський Військовий Круг. Він висловлює недовір'я ген. Денісову, якого Краснов гаряче боронить. Відхід ген. Денісова натурально змусив і Краснова скласти булаву. Отаманом Дону обирають ген. А. П. Богаєвського — більшого добровольця, ніж сам Денікин. Головою Донського уряду призначається Мельников — також прихильник Москви.*)

Таким способом покірним зроблено і Дон. Одна Кубань протиставилася ще домаганням Денікіна. Але з обранням на військового отамана ген. О. П. Філімонова, великого прихильника Денікіна, і покликанням на голову уряду П. С. Сушкова — також прихильника Добрармії, вдалося Денікінові, впхати свого чоловіка військовим

---

*) Краснов. "Казачья самостийность." "Двухглавый орел," вип. 25., 1-14/II, 1922.

міністром, не раз уже згадуваного Науменка, піднісши його для солідності в генерали. Поки цей пост триматиме Науменко, постанови про Кубанську Армію нерухомо лежатимуть, вкриваючись пилом. Утворився цілком ненормальний в парламентарних країнах стан: парламенти (Краєва і обрана нею Законодавча рада) мали більшість протимосковську і протиденікинську, а виконавчі органи — отаман і уряд — москвофільські і доброармійські.

Через це з самого початку утворилася колізія між законодавчою радою й урядом, якому за пару місяців висловлено недовір'я. Але уряд ще деякий час тримався за владу, аж 4. 5. 1919 р. йому вдруге поіменним голосуванням висловлено недовір'я.*)

Новий уряд склав козак-слідчий П. І. Курганський, м'якої і плохой вдачі чоловік. Сам ніби самостійник, а в уряді йому дали лише чотирьох самостійників, трьох невиразних, чотирьох яскравих москвофілів, між ними залишився і ворог кубанців Науменко, хоч по прізвищах кабінет виглядав на самостійницький. Скоро одначе виявилася ціла низка ворожих постановам Рад: вчинків окремих міністрів цього уряду. Науменко категорично відмовився формувати кубанську армію, і мусів податися в демісію. Трусовський саботував постанову краєвої ради про негайне друкування грошей і перейшов на працю в "Особое Совещаніє Добрармії;" Верещака ревно збав про постачання сировини Добрармії і ухилявся виконувати торговельний договір із США, а тому також одержав недовір'я Ради. Науменка за вірну службу Денікин нагородив призначенням на командира корпусу в Кавказький армії, хоч він і не мав стажу й командування полком. Так уряд Курганського реформувався, набуваючи виразніше самостійницьке обличчя.

17. КУБАНЬ ПРОТИСТАВИТЬСЯ ДЕНІКИНОВІ

Важко було кубанському урядові і на полі економічного впорядкування краю, Кубанський край був найбагатший, особливо на сільськогосподарську сировину. До

---

*) Покровський. "Денікинщина," ст. 137.

уряду Курганського сировина на Кубані вільно закуповувалася і вивозилася за межі краю, без будь-якої компенсації потрібними Кубані товарами. А різні представники Добрармії закуповували по твердих цінах хліб, ніби для армії, а потім вивозили його за кордон і продавали за тверду валюту. Цим способом Добрармія вивозила 78% сировини з Кубані. Найчільніші представники "особого совещанія", як ген. Лукомський, А. В. Кривошеїн, кол. царський міністер і голова уряду Врангеля — були негласними учасниками Т-ва "Трансторг", що провадило чи не найбільшу спекуляцію кубанською сировиною.

Міністер торгу і промисловости В. М. Іванис відраву зазначив таке: "Підвалиною моєї праці у Відомстві буде той принцип, що ні один фунт наших жирів чи іншого краму не може бути випущений з нашого краю без покриття їх товарами, яких потребує населення"...*) І не лише сказав, а негайно видав відповідні накази сторожі по кордонах Краю. На перших же тижнях почав виходити статистичний бюлетень з рухом цін на різний крам; відомство видає першу економічну розвідку про Кубань. Всі державні підприємства, на яких повмощувалися представники різних "земгорів", перебрав у власність кубанський уряд. Уряд намагається точно визначити контингенти пшениці для армії, пшеницю досі видавали на 600,000 осіб, хоч фактично в армії не було і 300,000. На початку вересня 1919 р. законодавча Рада приймає закон про скасування монополії на хліб і олійне насіння.***) 16. 9. 1919 р. уряд зносить ці мита на товари, що ввозяться на кубанщину через морські і сухопутні кордони.***) Спекулянти припишкли, почалась вільна торгівля, яка потребує розуму і сприту.

Переглядалися всі торговельні конвенції з іншими державами, що здебільшого грабували Кубань.

На такі заходи Денікин 19. 9. 1919 р. оголошує економічну блокаду Кубані, а за конфіскацію заводів Добро-

---

*) Покровський. "Деникинщина," ст 201-202.

***) "Вольная Кубань", № 205.

****) "Вольная Кубань", № 213.

вольчеський Сенат притягає Курганського й Іваниса до судової відповідальности. Ніхто на той "сенат", звичайно, не поїхав. Дон в особі міністра торгу й промисловости інж. Василева обіцяв сілодаризуватися з Кубанським Краєм, але за тиждень піддався Добрармії. А Кубань перемогла. 17 жовтня 1919 р. Денікин у телеграмі до отамана Філімонова додав і таке: "...Чужеземні транзитні товари пропускатимуться на Кубанщину без перешкод".*) Бльокаду зняли.

Чим довше затягалася боротьба, тим ясніше виявлявся розклад Добрармії, тим яскравіше ставала організаційна й політична бездарність Денікина і його співробітників, тим настирливіше виникла потреба рятунку тим, що тим чи іншим способом запряглися до московського возу. В Законодавчій Раді почалися дискусії над питанням об'єднання державних новотворів, що звільнилися від большевиків. При цьому одна (українська) течія вважала за потрібне об'єднання всіх: України, Дону, Кубані, Азербайджану, Грузії тощо. А друга (ковалі козачого заліза) задовольнялася об'єднанням лише Дону, Кубані й Тереку. Денікин же шукав способу ліквідації Кругів, Рад і козачих урядів, щоб дістати лише козачі полки, які слухняно з ним пішли б на Москву.

У Законодавчій Раді дійшли до компромісного рішення — об'єднатися з Донщиною й Терщиною у Південно-Російський Союз на підставах федерації, з утворенням союзних урядових органів, яким підлягало б і командування. Ясно, що входження в цей союз Добрармії виключалося.

Маючи намір тісніше прив'язувати козаків до Добрармії, Денікин робить спробу ще одного чисто політичного кроку: 30. 5. 1919 р. на урочистому зібранні "особого совещання" з закликаними гостями Денікин проголошує наказ, в якому визнає Колчака Верховним провितелем і заявляє, що кориться йому.

Законодавча Рада на домагання прихильників Денікина з приводу його декларації зійшлася на закрите засі-

---

*) Покровський. "Деникинщина." ст. 207-203.

дання, на якому був і військовий отаман Філімонов. Султан-Шахім Гірей як головуючий прочитав наказ Денікіна і запропонував висловитися. Та ніхто не забрав слова. Лише депутат Таманського відділу О. Іс. Балабас відчитав гостро-негативну характеристику політики Колчака, яку давав отаман Семенів у своїй деклярації. Кубанський уряд виразніше поставився до цієї деклярації. Він, обміркувавши наказ Денікіна, ухвалив: "з огляду на те, що цей акт Кубані не торкається, ігнорувати його". На урочистість "особого совещанія" кубанці демонстративно не пішли. Лише поприхач Денікіна от. Філімонов відвідав його.

Вірні Денікинові отамани й голови військових Кругів — донські: ген. Богаєвський та Харламов і терські — ген. Вдовенко та Губарев — також не змогли нахилити на те, щоб визнати диктатуру Денікіна, а навіть до надання більшого значення цьому його актові.

Козаки байдуже поставилися до паради Денікіна. А що це був політичний крок, яким намірялися розбити козацький союз і завдати поразку самостійництву, підтверджує й помічник Денікіна ген. Лукомський, який пізніше написав: "Наказ був викликаний подією, яка мусіла вплинути на відношення урядів Антанти до вимог окремих формувань в негативний для них бік і тим самим вислизнув для них ґрунт з-під ніг".*)

6. VII. 1919 Денікин скликає в Катериноларі ще Отаманів і Голів Урядів Дону, Кубані й Тереку на нараду, на якій доповідає акт визнання Колчака ним і визнання Колчака Верховним Правителем Росії. На це навіть боязкий П. Курганський, а за ним і інші відповіли, що справа визнання Колчака Правителем належить до Компетенції Законодавчих Установ Країв. "Ясно було, пише ген. Лукомський**), що ніяке визнання адмірала Колчака не змінить заплутаного положення на півдні Росії до того часу, доки не доведеться збалакатися з козацтвом".

Затримати конференцію Дона, Кубані й Тереку Денікинові не пощастило. Вона відкрилася 13. VI. 1919 р. в

*) Лукомський. "Архив Русск Революции," т. III, ст. 125.

***) Архив Русской Революції, т. VI, ст. 123.

Ростові на Дону. З першого ж дня на конференції виявилися дві протилежні точки погляду: одна була за утворення Союзу Козацьких Військ і союзу його з Добрармією, друга — за об'єднання козацьких держав на федеративних підставах в державний організм і притягнення до нього на тих же умовах України, Закавказзя та інших частин колишньої Росії. Першу точку погляду репрезентував і боронив донець В. А. Харламов, другу — кубанець М. С. Рябовол. Терці, як майже завжди, свого погляду не мали. Перший погляд коротко називали — на Москву, а другий — на Київ.

На відкритті конференції, 13. VI. 1919, М. Рябовол виступив з програмовою промовою, яку почав так: "Кубань не могла визнати большевиків і не може визнати й "Особое Совещаніє", складене із осіб нам невідомих. Ми гадали, що треба негайно приступити до об'єднання державних формувань, які борються проти большевиків — Дону, Кубані, Тереку, України, Грузії і всіх других, тому ще тільки шляхом згоди цих країв ми могли б утворити для всіх нас спільну владу.*) Це була лебедина пісня цього великого кубанського українця.

Напередодні виїзду до Ростова Микола Степанович за сніданням в буфеті Законодавчої Ради з найближчими друзями з посмішкою сказав: "Знаю, що мене вб'ють добровольці, але держави без жертв не будуються". Після цього засідання М. Рябовол біля 1-ої години вночі (14. VI. 1919) повернувся до готелю "Палас" на Таганрозькім проспекті, де він замешкав. Коли увійшов до присінку й почав підноситися по сходах, ззаду пролунали стріли з револьверів. Труп Рябовола упав на сходи. Убийники утекли.

Тіло Рябовола привезли до Катеринодару. Його супроводив і Харламов, що на двірці Катеринодару висловив Кубанському Урядові своє співчуття. З великою урочистістю і сумом зустріли кубанці незабутнього свого Голову Парляменту й останньої конференції. Поміж шпалерами учнів, студентів та війська проводили його на історичну Кріпосну площу, де прадіди його відбували Січову

*) Покровський. Деникинщина, ст. 150-151.

раду. Похоронили Миколу Степановича поруч з Бардіжами: батько, син і два внуки, котрих ще так недавно Рада з Рябоволом привезли з Туапсе, де їх ровстріляли большевики.

Убили Рябовола в Донській державі, уряд якої прирік розшукати та покарати убійників. Останніми були офіцери відділу “Особового Призначення” ротмістра Баранова при армії Врангеля: ротмістр Коптев та граф Воронцов-Дашков*) Вони вільно розгулювали по Ростову, бо Донська влада і не намірялася їх арештувати. Коли ж було встановлено, що авто, в якому стежили за небіжчиком та яким втекли убійники, належить начальникові постачання Добрармії, то спроби дальшого висвітлення припинені донським отаманом ген. Багаєвським. Відповідати ж притягнуто комісіонера Адріяна Коврижкіна, що сигналізував убійникам. Судив його Донський Воєнно-Окружний суд і... виправдав. Так виконав свої прирікання Донський уряд, що вперто тягнув кубанців рятувати Добрармію

18. ПІВДЕННО-РОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Від'їзд Кубанської Делегації зручно використав Харламов. Він намовив Терську делегацію творити спільну з Добрармією плату й захоплювати в ній відповідні позиції. Ляков Терців, що з розвитком успіху Добрармія перестане цілковито уважати на козаків. Політично примітивні течії повірили Харламову і дві делегації ухвалили, що кубанський проект вони прийняти не можуть та що Південно-Російський Союз треба створити з долученням і Добрармії**). З цим рішенням Харламов, Каклюгін (донці) та ген. Баскаков (терець — старий проф. Акад. генер. штабу) відвідують в Ростові Денікіна. При цьому Харламов дуже легко й просто “розв'язував” і питання України. За ним, Україна — це лише географічна назва, а не державне формування. Представники покличуться не від

*) “Приазовский Край” 18 октября 1919 г. Ростов на Дону.

***) Протокол вечірнього засідання Конференції по утворенню Южно-Руського Союзу 27. VI. 1919 р. в Катеринодарі.

України, як чогось цілого, а від окремих губерній та міст: Києва та Харкова.

Приємно здивований Денікин висловлює своє повне задоволення таким вислідом "праці конференції". Харламов же після цього поспішає до Катеринодару й 27. 6. про рішення Донців і Терців та розмову з Денікиним інформує кубанську делегацію. Остання була приголомшена поведінкою представників "старшого й молодшого братів", що так спритно використали її лихо. Та вже не було Рябовола. Заступивший його Султан-Шахим Гірей розгубився й, не порадившись ні з Радою, ні з Урядом, поставив їх перед доконаним фактом. Кубанська делегація згодилася взяти участь у "Південно-російській конференції" нового складу.

В законодавчій Раді доповідь представників Кубанської делебації викликала бурхливе засідання й довгі дискусії. Але і Рада, зважаючи, що постанови, Конференції мусять затвердити законодавчі установи, уповноважила делебацію брати далі участь у Конференції.*) Однак голову її заступила І. Макаренком, котрому довірочно нарада депутатів наказала затягати Конференцію так, щоб вона до кінця не дійшла.

Розпочалася праця "Південно - Російської Конференції". Представники Добрармії добивалися диктатури номінально Колчака, а фактично Денікіна, а І. Макаренко зволікав надзвичайно спритно справу. Він присікувався до кожного слова, до кожної літери і з кожного приводу виголошував безконечні промови, часом до 5 годин. Представники Добрармії нічого не могли поробити з ним і хоч ненавидило його, а мусіли визнати його злібність, як напише пізніше проф. Соколов (Правление Деникина).

Поки працювала Конференція, Кубанський Уряд на внесення міністра внутрішніх справ К. Я. Безкровного приймав села на Кубані в козаки, оказачував корінних навгородніх. Селяни з великим задоволенням вбиралися в черкески й виражали синів уже в козачі полки. Села ставали станицями. Законодавча Рада прийняла докладно

---

*) Покровський, Деникинщина, ст. 152.

розроблений закон про Громадянство Кубанського Краю. У ньому навгородні політично зрівняні з козаками. Всі громадяни Кубанського Краю стали рівними і сам термін навгородних зникає з ужитку. В Уряді туго посувається земельний закон (власне, проект для внесення в Законодавчу Раду), який повинен був також поширитися і на навгородніх, поліпшуючи їх положення. Так по волі кубанці ступали до урівняння в правах своїх громадян.

19. ПАРИЗЬКА ДЕЛЕГАЦІЯ ТА ГВАЛТУВАННЯ ДЕНІКИНИМ КУБАНІ.

У грудні 1918 р. Краєва Рада обрала на чолі з Л. Л. Бичем Делегацію до Парижу на Мирову Конференцію. Завдання цій делегації Рада дала у двох словах "інформувати та інформуватися". Уряд же Сушкова уповноважив частину членів делегації на чолі з Бичем бути лише експертами по кубанських справах при Сазонові. Не зважаючи на те скромне завдання, факт надіслання делегації дуже занепокоїв командування Добрармії.

5. 11. 1919 р. в Одесі Голова делегації Л. Бич разом з представниками: України — Марголіним, Дону — ген. Черячукиним і Білорусії — Боханівичем подав представникам союзного командування заяву, в якій, після мотивів на користь федерації, що збудована на добровільній згоді, як рівних з рівними організацій, що постали на руїнах кол. Росії, зазначено й таке:

"Ми, представники України, Білорусії, Дону й Кубані прийшли до глибокого переконання, що питання державного впорядкування цих чотирьох одиниць може одержати швидке й відповідне розв'язання шляхом окремого здійснення підстав державности й ладу в кожній з них... Ми звертаємося через посередництво високого союзного командування до держав Антанти з проханням про можливу допомогу національним змаганням наших народів до зміцнення окремих формувань, які вже утворилися.

"Після здавлення большевизму та анархії, коли населення кожного такого формування буде мати можливість вільно виказати свою дійсну волю, — наступить час для вияснення тих чи інших умов згоди між ними на підставі

волі рівності й братерства всіх народів, на підставах, які проголосили ваші великі нації”...

Чим більше виявляли Кубанський уряд і Рада прагнення до незалежнення Краєвого життя, чим дужче гальмувалася праця “Південно-Російської Конференції”, тим виразніше спостерігалися приготування Денікіна до розправи з Кубанню. Під Катеринодар, в ст. Пашківську, ніби на відпочинок, прибули найстаріші й надійніші Корніловський та Марковський полки, посилилася варта на пошті й телеграфі, прибуло два чи три полки генерала Покровського, що являли собою збиранину різних пройдисвітів і т. д.

Приводом до відкриття проти Кубані дій був проект договору, що склала Кубанська делегація в Парижі з делегацією Гірської республіки. Денікин роздмухав цю дрібницю до якоїсь надзвичайної зради, декілька разів телеграфом допитуючись Куботамана й уряд, чи вони підписували таку умову. На це одержав відповіді, що ні Отаманові, ні Урядові про якусь умову з Республікою Горців нічого не відомо. А Денікин після цього вислав 25. 10. 1919 ген. Врангелю телеграму: “Між Урядом Кубані і Меджилісом Гірських Народів складено умову, в засаду якої покладено зраду Росії і передачу кубанських козачих військ Північного Кавказу в розпорядження Меджилісу, чим прирікається на загибель Терське військо. Умову підписали: Бич, Савицький, Кулабухов, Намітоков з одного боку, Чермоєв, Ходзарагов, Гайдар, Бамат з другого. Наказую цих осіб, як тільки вони з’являться на території збройних сил Росії, негайно віддати під воєнно-полевий суд з зраду”. Телеграма ця в основі була сфальшована, а про передачу кубанських військ Меджилісу було сказано безглуздя.

Далі ген. Врангель оголосив Кубань тилом Кавказької армії й почав діяти на основі “Положення про полове управління військ” з уведенням воєнно-полевих судів. Начальником тилу Врангель призначив п’яницю-садиста ген. Покровського, а в помічники дав свого попихача кубанського недолюдка ген. Науменка. Сам Врангель переїхав до Кисловодського, звідки прямим дротом дає через Нау-

менка вказівки, а від нього одержує інформації, як проходить екзекуція.

24. X.1919 почалася сесія Краєвої Ради. Її підлесливо привітав Врангель від імени кавказької армії, що складалася майже з самих кубанських козаків. Рада встигла вислухати доповіді полк. Гончарова про стан справи організації кубанської армії, міністра Тимошенка про постачання армії та мін. Іваниса про стан торгу й промисловости, а також про завдання торговельної політики Кубані.

30. X.1919 р. на засіданні Ради оголошена постанова депутатів Таманського відділу з протестом проти наказу Денікіна щодо суду над членами паризької делегації та з пропозицією затримати до розв'язання цієї справи від'їзд кубанської делегації на "Південно-російську конференцію". Депутати кавказького відділу виступили з заявою про неприпустимість, з погляду кубанської конституції, актів, подібних до наказу головного командувача з 25. X. 1919 р., і оголосили проект резолюції докладно перелічивши незаконні розпорядження ген. Денікіна. Рада передає ці пропозиції на обговорення по відділах.

А вже напередодні 29. X.1919 р. Науменко безпосереднім сполученням повідомляє Врангеля: "С Радой ничего не выходит. Члены Рады идут на рожон. Прошу приказать ген. Покровскому ничего не предпринимать, до нашего персонального розговора. Нам необходимо поговорить персонально. Когда Вы думаете приехать сюда, или может быть мне приехать к Вам?"

Далі події йшли блискавично: 2. XI. 1919 р. Рада одногосло ухвалює докладну резолюцію протесту проти втручання ген. Денікіна у непідлеглі йому справи Кубані. 1. XI. 1919 р. Рада вислухала звіт О. І. Кулабухова про працю паризької делегації; 3. XI. 1919. доповідь закінчується, почалися гострі дискусії. Москвофіли гостро нападали на делегацію, що вона провадить антиросійську діяльність; 5. XI. 1919. ввечорі Рада припиняє дискусію про діяльність паризької делегації.

За кулісами москвофіли: отаман Філімонов, попередній голова уряду Сушков, колшиній міністер Д. Е. Скобцов торгуються з Покровським, скільки депутатів Ради видати під воєнно-польовий суд. Спершу Покровський вимагав

33, москвофіли збили на 6; 6. XI. 1919 р. ранком у військового отамана зійшлися: Філімонов, Сушков, Скобцов, депутати Ради: Горбушин і Аспідов та брати: ген. М. Успенський (майбутній отаман) та полк. Успенський. Прибув п'яний Покровський і почав вимагати видати йому кілька десятків членів Ради. На запитання Скобцова, що він з ними зробить, цей відповів: "Повішу!" Тоді весь сполотнілий підвівся ген. Успенський, що досі сидів мовчки, підійшов до Покровського і, ледве стримуючись, промовив: "Прежде чем повесить их, молодой человек, повесте меня, но только пошлите ко мне на дом за веревкой, а то ведь у Вас и ее порядочной не найдется!" Покровський знякотив і погодився на список 12 депутатів.

Того ж дня Раду оточують війська Покровського, в середину її вводять юнкерів, а охорону Ради обеззброюють. Від Ради до дому отамана шпалерами по обох боках вулиці розставлені корніловці та марковці. З Ради вийшли 9 членів Ради і автом переїхали до отамана. Кулабухов раніш сам прийшов під охорону отамана. Отаман видав Кулабухова на воєнно-польовий суд, а решту депутатів перевезли до спеціального будинка.

7. XI. 1919 р. гойдалося тіло повішеного депутата Ради й члена паризької делегації Олексія Івановича Кулабухова — священика перед революцією. Повісили його на історичнім фортечнім майдані поруч з могилами Рябовола й Бардіжів. П'яний зайда москаль наплював у дуйу кубанцям, повісив нещасливого в бешметі й черкесці, а на груді причепив напис: "За измену России и казачеству". Тіло за наказом висіло два дні, потім було викинуте на смітник з заборною хоронити.

Далі приїхав Врангель і виступив у Раді з ганебною промовою. Конституцію змінено за редакцією проф. Соколова (з Особ. Совещанія), Законодавчу Раду ліквідовано, наголову Краєвої Ради обрано Скобцова; на його сумлінні був труп Кулабухова та арештовані депутати. Депутатів вивезли трохи пізніше англійським кораблем до Царгороду без права виїзду з нього.

Після цього отаман Філімонов шукає ще підтримки в Уряді й запитує що йому робити! Уряд вислухавши Філімонова, відповів, що надалі він не може залишатися кв-

банським отаманом. Учорашній його співучасник Скобцов також порадив демісіонувати. Але й після цього Філімонов намагався в Краєвій Раді одержати довір'я, а та одногосно наказала без дискусії передати тимчасово булаву, згідно з Конституцією, голові уряду П. Курганському. Скобцов, а особливо Добрармія радо хотіли бачити військовим отаманом свого відданого попихача Науменка. Але його роля була така огидна й каригідна, що навіть цитаделя москвофільства — Лабинський відділ виступив проти Науменка.

Слід ще згадати, що під час розправи Денікіна в Кубанню Дін тримався байдуже, а певні кола підпирали Добрармію. Терці ж вірили всім реляціям Денікіна і всі його розпорядки виправдували. Отже ще раз стверджено, що кубанцям нема чого сподіватися ні від Дону, ні від Тереку, що були опановані політиками єдинонеділимцями.

Після довгих шукань Рада зупинилася на кандидатурі генерала Миколи Митрофановича Успенського, що в останніх подіях поводився шляхетно. Він на голову Уряду закликав Ф. С. Сушкова, але на поклін до Денікіна не поїхав і наказав ватримати всі митні обмеження, що завів В. Іванис, не дозволяючи Добрармії безоглядно грабувати Край.

20. ВІДНОВЛЕННЯ ПОГВАЛТОВАНИХ УСТАНОВ

Після обрання отамана Успенського, Краєва Рада доручає Президії скликати ще З'їзд законодавчих органів Дону, Кубані й Тереку. Південно-Російська Конференція тихо вмерла, заговорена І. Макаренком і ні до якого кінця не дійшла. Положення про З'їзд мусіла розробити Президія Ради разом з представниками Дону й Тереку.

Отаман Успенський відвідував бараки хворих плямистим тифом, поки сам не занедужав і не помер на початку грудня 1919 року.

На фронті у цей час почалася у кубанців реакція за убивство Рябовола та за розправу з Радою, козаки відверто говорили: "Ми будемо битися тут за Росію, за руських, а вони тим часом у нас дома, на Кббані, будуть вішати наших людей. Так ну їх до чарта! Гайда, хлопці, до до-

му!” — і цілими частинами кидали фронт. Протиставитися цьому Добрармія не мала сили.

Скоро очуняла і сіра маса членів Ради від прострації, яка була запанувала після розправи. Всі заговорили, що треба щось робити, щоб допомогти Краєві рятуватися від большевиків та від “союзника” — Денікіна. Багато приїздило до Катеринодару до своїх інтелегентів порадитися. Швидко назрівав новий конфлікт.

У грудні місяці приїхали делегації від Дону — ген. Янів та полк. Гнілорибов, від Тереку Фальчиків. Вони у таємниці радилися з Куб. Урядом і президією Ради про майбутній з'їзд, зазначаючи своє невдоволення Денікиним. Окрім цього ці делегати уже не надавали великого значення офіційним представникам Кубані та шукали побачення із самостійниками, що ще залишилися після гвалту.

28-го грудня з'їхалася Краєва Рада, щоб продовжити свої засідання та обрати нового отамана. Сушков та Скобцов, відчуваючи, що прибувші депутати мають несприятливий їм настрій, почали були відволікати початок праці. Однак, під натиском опозиції мусіли відкрити Раду 31. 12. 19 р.

При відчиненні засідання зразу залунали вигуки: “Геть президію! Це президія Покровського!” Самовпевнений і самолюбний Скобцов отетерів і не опирався. Без дискусій на його місце вибрано І. П. Тимошенка, до якого додали решту президії. Зараз же приступлено і до вибору отамана, хоч цьому всіма силами противилися Скобцов та Сушков.

О 12-й годині ночі обрано отаманом ген. штабу М. А. Букретова-Приписного кубанського козака та командира бригади пластунів у останній світовій війні. Ця кандидатура була взята, як противна Денікіну, котрий Букретова арештовував. Позатим це був пересічний російський старшина.

На голову Уряду Рада запропонувала от. Букретову В. М. Іваниса, бувшого міністра торгу й промисловости з уряду Курганського. Уряд складено найвиразніше самостійницький та проукраїнський у порівнянні з усіма попередніми.

Рада відновила стару Конституцію, Законодавчу Раду, поновила повноважність Паризької Делегації, ухвалила повернути висланих до Царгороду членів Ради і відмінила взагалі все, що було під натиском Денікіна-Врангеля-Покровського зроблено.

21. ВЕРХОВНИЙ КРУГ ДОНУ, КУБАНІ ТА ТЕРЕКУ

Ідея З'їзду представників Ради й Кругів належала самостійникам кубанцям, що ще до повороту плянували повернутися до програми Рябовола. За цим пляном мусила б повстати федеративна держава з: Дону, Кубані, Тереку, Грузії, Азербайджану, Вірменії, Республіки горців, як також територія Добрармії. Були ж такі, що знову бажали обмежитися об'єднанням Дону, Кубані й Тереку. Не було також єдності думки про межі боротьби: одні вважали конче потрібним зазначити, що звільняти від большевиків слід лише території федерації, інші мали на меті і цілу Росію. Новотвір вирішили назвати "Верховним Кругом Дону, Кубані й Тереку". До Кругу від кожного парламенту висилалося по 50 представників. Краєва Рада під час формувань уряду обирає делегацію до Верховного Кругу, і, не порадившись, надає цим 50 депутатам необмежені права. Не застерегла собі можливості остаточного вирішення, або хоч би затвердження, навіть самих важливих для Кубані питань.

5 січня 1920 р. відчинився Верховний Круг Дону, Кубані й Тереку в Катеринодарі. Уже при виборі голови цього парламенту ілюзії щодо самостійності "старшого й молодшого братів" повинні були розвіятися: кандидата — ніби самостійника І. П. Тимошенка проведено більшістю 1 голоса проти неділимця Скобцова. Верховний Круг відразу проголосив себе Верховною Владою на Дону, Кубані й Тереку. Фактично ж вільною від большевиків лишалася ще майже сама Кубань. Армія большевиків тоді стояла під Ростовом, а Терек уже був захоплений.

12. I. 1920 р. вироблено статут Верховного Кругу і в той же день вечером з ініціативи донців на ст. Тихорецька відбувається у Денікіна нарада командування Добрармії з представниками Дону, Кубані й Тереку. Ніби малося на

увазі вияснення питання про ролі кубанців на фронті та формування ними своєї армії. В нараді взяли участь: генерали: Денікин і Романовський, Військові отамани: Багаєвський, Букретов, Вдовенко, голови урядів: Донського — Мельніков, Кубанського — Іванис, Терського — Абрамов. Голова Верховного Кругу — Тимошенко, містоголова Краєвої Ради Курганський, голова Донського Кругу Харламов, голова Терського Кругу Губарев, командуючий Добрармією й Донською ген. Сідорін з начальником його штабу ген. Кільчевським, командуючий Кубанською армією ген. Шкура, генерали Кутепов та Покровський.

На цій нараді власне судили кубанців, самостійників і громадскість. Сідорін, наприклад, обвинувачував кубанців у зраді донців, що ніби захищали кубанців. З погрозою він зазначив: "Якщо далі буде так продовжуватися, я певний, що знайду силу й засоби, щоб примусити кубанців виконати волю всього козацтва і збройних сил Півдня Росії".*) Накидалися й на Верховний Круг Сідорін, Мельніків, Харламов, що ніби він дезорганізує військові частини. Багаєвський обзиває Круг "Совдепом". У цій нараді надзвичайно яскраво виявилася та подвійна гра, що завжди вели донці відносно Кубані: ліві представники їх підпирають кубанців, а праві — Денікина. У слушну ж хвилину об'єднуються, як по наказу. При чім ліві йдуть за правилами та тягнуть за собою й кубанців.

Не важко було бачити, що головним завданням Тихорецької наради було переконати кого слід в неможливості утворення на південному сході Росії козацької держави без зв'язку з головним командуванням. Знову донці втягали кубанців до Московсько-добровольчеського воза. Тимошенко після наради в Тихорецькій почав схилитися до порозуміння з Денікиним і об'єднання Добрармії з Верховним Кругом. У цьому йому допомагають донці.

У той самий день, коли Верховний Круг приймає свій статут, у якому нема згадки про Добрармію й про Денікина, голова пропонує робити згоду з Головним Команду-

---

*) Г. Н. Раковський, В стане Бельих. Константинополь, 1920 г. ст. 80.

ванням. Кінчається тим, що Верховний Круг запрошує Денікіна приїхати до Катеринодару на його засідання.

16. I. 1920 р. Денікін з'являється на засідання Верховного Кругу. Його огидно улесливо вітає Тимошенко промовою. Денікін читає написану програмову промову. У ній він "поучає", як повинні тримати себе козаці парламенти й уряди, у тому й Верховний Круг. Поразки на фронті Денікін відносить на рахунок тих, що його не слухають і бавляться у держави. Це була одна з гірших промов Денікіна. На неї демагогічно з певним ефектом відповів Тимошенко, як найбільший патріот Єдиної Росії. Було розходження у цих промовах, але нашупався й ґрунт до нової спроби до об'єднання з тим, хто стільки й так безоглядно знущався з Кубані. Фронт у цей час уже заламався цілковито. Добровільці утікали масово й зупинити цю банду уже не було кому. Сідорін, командуючий армією, у місті Єйську зернові запаси Кубанського Уряду реквізірує, як воєнну здобич, даючи приклад мародерству. По залізницях і ґрунтових шляхах Кубані набито сунули перемішані військові й цивілі, чоловіки й жінки, старі й діти. Вони тягли з собою килими, м'які меблі, дорогі гардини, подушки й перини, часом вели расових коней та болонок. Все крім амуніції, яка кидалася по всіх шляхах. І з такою армадою Денікін домагався диктатури, а донці з Тимошенко знову лаштували йому підпору!

Тимошенко виявив надмірну активність для досягнення згоди з Денікіним. З Верховного Кругу й від Командування створили Суголосну Комісію, що розробила засаду для порозуміння. В кінцевому висліді погодилися на тому, що при Денікіні буде створене міністерство, міністри якого, крім міністрів військового й постачання, будуть відповідальними перед Законодавчою установою. Сперечання у цій комісії були вперті й зі злогобою чіплялися до кожного слова й кожної літери. Більшість Верховного Кругу була за згоду. Цьому досить допоміг і представник Англії ген. Хольман. У цей час одна з катеринодарських газет надрукувала, що ніби Хольман сказав от. Букретову, що Англія безпосередньо допоможе Кубані в боротьбі проти большевиків. У колах Добрармії вістка викликала переполох. Денікін відвідує Хольмана і провадить з ним

довгогодинову таємничу розмову. Після неї Хольман з'являється на засідання Верховного Кругу і робить заяву, що допомагає лише Денікинові. На запитання ж, що буде, коли козаки розірвуть з Денікиним, — відповів, що “тоді він запитає свого короля”.

Положення Кубанської фракції Верховного Кругу було досить скомпліковане. Більшість фракції була проти згоди, але у загальній масі членів Кругу ця більшість була меншстю. Довелося Тимошенкові багато попрацювати, щоб потягти на згоду і кубанську фракцію.

22 січня 1920 р. Верховний Круг ухвалив згоду з Денікиним.*) При голосуванні лише голова Кубанського Уряду та депутат-кубанець Ф. Аспідов піднесли руки проти згоди.

Після цієї ухвали Денікин організує із вірних йому людей Південно-Російський Уряд. Очолив його Н. М. Мельників, залишаючись і прем'єром Дону. Далі від Дону увійшли: Л. В. Зверев, В. Ф. Зелер, П. М. Агеев, ген. А. К. Кільчевський. По лінії Добрармії: М. В. Бернацький, ген. Н. Н. Баратов, Н. В. Чайковський, В. М. Краснов (ставропольський прокурор), Ф. С. Леонтович (від губ. Чорноморської). Від Кубані увійшли два кубанці москвофіли — П. С. Сушков та Я. К. Щупляк і кубанський приبلуда москаль М. С. Долгополов. Яя бачимо в Південно-Російському уряді донці були найліпше представлені, хоч вони власної території вже не мали, а найслабіше кубанці, яких територія ще була вільною від большевиків. Ні єдиного українця Денікин не покликав до свого уряду.

Новоутворений уряд пробував розпоряджатися на Кубані, але голова Кубанського Уряду відразу ж рішуче заборонив йому втручатися. Коли санітарна комісія Верховного Кругу зачала своє урядування, то Кубанський міністр здоров'я, д-р В. Г. Ледомський, потребував, щоб вона підлягала йому і та скорилася. Міністр Хліборобства Південно-Російського уряду П. М. Агеев був заборонив “Чорноморському Управлінню Державного майна” здавати справи Кубанському Уряду за його думкою — “якійсь

---

*) Покровський Денікинщина, ст. 271-273.

Кубані". Іванис післав козаків і вони забрали справи, що належали до Кубанської Влади.

Взагалі положення Кубанського уряду було дуже тяжке. Він був проти згоди з Денікиним, відповідав лише перед Законодавчою Радою, а йому на кожному кроці перешкоджав Південно-Російський уряд. Щоб покласти кінець усяким наскокам Кубанський Уряд, опираючися на статут Краєвої конституції, ухвалив, що на території Кубані вся влада належить лише йому. Ніякі розпорядження Південно-Російського уряду зобов'язуючої сили для нього не мають і мати не можуть до належного визначення взаємовідносин обох урядів та розмежування їх компетенції і відповідної зміни Кубанської конституції. На другий день ця ухвала стала відома членам Верховного Круга. Вона викликала велике обурення донців та терців, що не мали своєї території і охоче покомандували б над кубанцями. Зразу була внесена інтерпеляція до голови Кубанського Уряду. Цілий день Верховний Круг дебатував над інтерпеляцією. Голова ж Кубанського Уряду в цей час був зайнятий цілою низкою невідкладних біжучих справ.

Пізно вечером голова Куб. Уряду з'явився на засідання Верховного Кругу, на який прибули також отамани Багаєвський та Букретов і Мельників майже з усіма південно-російськими міністрами. Зійшовши на трибуну голова Куб. Уряду заявив: "Кубанський Уряд може відповідати лише на запитання й інтерпеляцію Кубанської Краєвої й Законодавчої Ради. На інтерпеляцію Верховного Кругу він відповідати не зобов'язаний. В інформаційному порядку заявляю, що по Кубанській конституції Кубанський Уряд є відповідальним перед Законодавчою Радою, що ніякої іншої виконавчої влади, а в тім числі і влади Південно-Російського Уряду на території Кубані Кубанський Уряд не потерпить".

Після цієї заяви почався обурений шепіт з різних місць, але слова ніхто не забрав. Ні отаман Букретов, ні один із 49 кубанських членів Верховного Кругу не випустили пари з уст, щоб виявити найменше попертя своєму уряду. Очевидно ще свіжі були спогади про труп Кулабухова...

Лишившись на Кругу самотнім, на другий день Іванис зголосив демісію Уряду. Отаман демісії не прийняв, зазначаючи, що у нього ніякого розходження з Урядом не має. Законодавча Рада також не вважала виступ Уряду невідповідним. Отже, Уряд мусив залишатися, бо недовір'я йому не висловлювали. Уряд добився таки виділення окремої Кубанської Армії, але Денікин сперш призначив командуючим ген. Шкуру. Останнім було велике незадоволення у Раді та серед козаків. Через те Шкура за пару тижнів був замінений ген. Улагаєм — кубанським черкесом. У час формування Кубанської Армії, Уряд ухвалює закон про призив (покликання) до Кубанської Армії і навгородних. Так нарешті Кубань звільнилася військових начальників зі сторони Денікина. Нарешті й на Кубані все населення на однакових правах, в одній власній армії мусило боронити свою державу. Але було вже запізно. Фронт котився назад. Катеринодар мусив готуватися до евакуації. Цей стан уже почали розуміти і багато членів Верховного Кругу.

Кубанський Уряд перед залишенням своєї столиці хотів мати розв'язані з Денікиним руки. Через те він піддає керівникам Вер. Кругу думку про розрив з Денікиним.

22. ОСТАННІЙ ПОХІД НА СВОЇЙ ЗЕМЛІ

2-го березня 1920 р. Вер. Круг приймає ухвалу про скасування угоди з Денікиним на утворення Південно-Російської влади, а 4. 3. 1920 р. Катеринодар урядом був залишений.

Кубанська Армія з Урядом мала відійти на Майкоп, а Денікин з Донською Армією та недобитками Добрармії прямував на Новоросійське. Коло станції Білоріченської Уряд заготовив декілька потягів з харчовими продуктами. Однак корпуси ген. Писарева, Науменка та Бобієва залишили Білоріченську раніше, ніж наспіли війська з Катеринодару. При цьому генерали умисне залишили потяги (80 вагонів з харчами) за річкою Білою, зірвавши за собою міст. Цей чин генералів змусив змінити першу директиву і взяти напрямок на Туапсе до бідного харчами Чорномор'я. Передбачаючи і цей варіант, Кубанський Уряд з порту Єйська відправив пароплав "Полковник Галаєв",

навантажений 30,000 пудами шениці до Туапсе, чи іншого Чорноморського порту. Пароплав плив під Кубанським прапором і за це був потоплений міноносцем Добрармії.

Через саботаж генералів та тупу злість Денікинського командира міноносця Кубанська армія з різними домішками опинилася коло 15-17 березня 1920 р. на Чорноморському побережжі без жодних харчових запасів для людей і коней. Довгим походом з постійними боями по жахливому бездоріжжю всі були дуже виснажені й напівголодні. На побережжі ж власного хліба не хватало і для прохарчування свого населення. Прибувши армія лічила коло 45,000 козаків, з яких боєзданних було не більше 10-15,000. Решта уявляла деморалізовану юрбу. Особливо жахливо випадали рештки 4-го Донського, ген. Мамонтова, корпусу, з якого лише 1/10 частина ще мала за раменами гвинтівки. Цей натовп за пару тишнів, як сарана, ззів все, що малося на вузькій смузі Чорноморщини. Коні пожерли стару солому з дахів і велика маса їх здохло. Скрізь валялися трупи коней, верблюдів, волів, а частенько і померлих з голоду людей.

13. 4. 1920 р. на пропозицію міністра закордонних справ Англії лорда Керзона до всіх воюючих проти большевиків помиритися з ними. Отаман і Голова Кубанського уряду подали ноту з відповіддю, що вони вступлять у пертрактації тоді, якщо большевики виведуть війська з окупованої ними Кубані. Подібні відповіді подали Дон, Терек, Астрахань, а ген. Врангель від Добрармії. Большевики звичайно не подумали виводити війська і всі ці ноти зразу попали до архівів історії. Для уряду Англії вони дали привід для припинення матеріального підтримання білого руху. Лойд Жорж же розв'язав собі руки для гандлю з большевиками, бо, як він заявив у Палаті Громад, "і з людожерами можна гандлювати"... Далі допомогла Добрармії Франція, постачаючи одначе значно скромніше, ніж робила Англія.

Положення армії в Криму було спочатку дуже тяжке — сиділи в мішку, зав'язаному у Перекопа, деморалізовані й зневірені у військовому вбранні люди. Врангель лаштувався робити "правими руками ліву політику". На Чорноморському побережжі насувалася неминуха катастрофа:

козаки пухли з голоду й багато вмирало, а фронт тримали лише 3-4 тисячі так званого “Державного отряду”. Врангель допомогти харчами не хотів, закликаючи переїздити до Криму. Грузія нізащо не хотіла перепустити на свою територію для інтернування, бо вона саме робила угоду з большевиками.

Законодавча Рада у повному кворумі відбуває 18 квітня 1920 р. останнє своє засідання в м. Адлер і ухвалює: “перервати сесію, надавши кожному членові Ради право діяти далі по власному розсудку. Отаманові й урядові виїхати й продовжувати боротьбу до кінця”.

19. 4. 1920 р. на зорі кубанський уряд (опріч голови), хто хотів з членів Ради, урядовці, дехто з командного складу підійшли до грузинського кордону. Грузини нікого не хотіли пускати, зміцнивши скрізь варту. Коли ось в тилу кубанців заторохкотів кулемет. Грузини в паніці, кидаючи зброю, почали тікати. За ними пішли біженці. Пополудні грузини погодилися впустити увесь командний склад до урядників включно, але було запізно: багато вже опинилися під червоними. Відбувалося багато важких сцен. Командир навчального гарматного дивізіону полк. Півень на пропозицію ген. Шкури грузитися до пароплаву відповів: “з генералами, що пропили Кубань, їхати не бажую!” Він з 3-ма батареями (12 гармат) в цілковитому боевому порядку прибув до Туапсе й здався. То була найліпша гарматна частина армії.

От. Букретов з начштабу полк. Дрейлінгом та ген. Родзевичом-Плотницьким і ад'ютантами ранком відплив на англійський крейсер “Карадок”, призначивши голові уряду у 12 годині побачення в Адлері. Він чомусь панічно боявся видачі большевикам. Прислані декілька пароплавів Врангелем з Криму були так перевантажені, що на палубі люди стояли остільки стиснуто, що не можливо було рухатися. Уже смерком під обстрілом большевицьких кулеметів підплив до пароплаву “Бештау” човен, з якого потрапу на палубу піднявся голова кубанського уряду.. Командант “Бештау” ген. Ходкевич доповів голові, що ген. Шкура вимагає передачі йому державного скарбу та що отаман на “Карадоці”. Наказавши нікому скарбу не видавати без його дозволу, голова Куб. Уряду Іванис поплив

човном до блищавшого яркими вогнями на рейді красавця-крейсера Великої Британії. Букретов почував себе ніяково і заявив, що він за годину відпливе до Батуму. Голова зазначив, що боєві частини Кубармії їдуть до Криму, отаман мусить бути з ними. Букретов відмовився їхати з козаками, пропонуючи голові найширші повновластя. На це той зазначив, що він все має в конституції і ніякі йому уповноваження не потрібні. Спустився до човна й поплив до темного “Бештау”, на ньому світло було згашено, щоб не служити доброю мешенею для стріляння большевикам.

Трагедія кубанців на Чорноморщині означилася такими числами. Здалося большевикам з командуючим армією ген. Морозовим й більшістю командного складу 34,000 осіб; в Крим виїхало коло 5,000 чоловік; 250 козаків перейшли кордон Грузії; коло 100 офіцерів перейшли грузинський кордон коло Гагр одинцями; деяка частина подалася в гори та через перевали перебралися на Кубань. майже ціла Законодавча Рада здалася.

23. КОЗАКИ В КРИМУ

Прибувши до Криму голова уряду умовився з ген. Врангелем, що кубанці будуть зведені в одну окрему дивізію, якою комадуватиме кубанець ген. М. Бабієв. Центром кубанських біженців стало місто Теодосія. Донці також мали окремі власні формування, але бувший командуючий Добрармією ген. Сідорін і його начштабу ген. Кільчевський втратили довір'я за “самостійність” і сиділи в Криму ніби під хатнім арештом. У Терців до Криму прибули отаман ген. Вдовенко, голова уряду Букановський та пару десятків терських старшин та козаків. А вже цілком штучно тут примостився Астраханський “Отаман” Ляхів та його “штаб” з 5 людей.

Налагодивши трохи організоване життя кубанців у Криму, голова виїхав до Грузії в Тифліс, де перебувала Кубанська делегація, Отаман, Президія Краєвої Ради, уряд та з пару тисяч біженців з Кубані. Прибувши до Тифлісу, голова уряду уже застав там Советську місію на чолі з Кіровим. На двірці в день його приїзду советські агенти убили Хан-Гойського — голову уряду Азербайджану.

Це досить сполошило еміграцію в Тифлісі, а Букретов упав в прострацію. Він першого ж дня при зустрічі з Іванисом став домагатися, щоб той негайно і формально перебрав від нього обов'язки отамана, бо є недужий. 27. 5. 1920 р. ген. М. А. Букретов у м. Тифлісі підписав наказ ч. 80, що він по хворобі відмовляється від обов'язків Кубанського Військового Отамана і передає їх згідно Кубанської Конституції арт. 51, голові уряду В. М. Іванисові. Останній же наказом ч. 81 повідомив, що він ці обов'язки прийняв.

У Тифлісі голова нав'язує стики з Президентом і Урядом Грузії і одержує позику на допомогу своїм біженцям. Тут же, після довгих розмов з Послом Української Народньої Республіки п. Красковським (білорусом з походження), Кубанський уряд ухвалює вислати делегацію в Україну до уряду УНР. В делегацію призначили міністрів П. М. Сулятицького та І. В. Івасюка і заступника мін І. А. Білого. Делегації давалося доручення скласти з урядом УНР умову про взаємну допомогу. Про федерацію вже не можна було говорити, бо вона перекреслилася останньою конституцією Кубанського Краю. Члена уряду В. Г. Ледомського вислано до Італії, куди мусив прибути пароплав з кубанськими шкірами, супроводить які з Катеринодару було призначено міністра В. П. Родіонова.

Перевівши довші наради з членами Ради, голова уряду з двома міністрами повернув до Криму. В останньому застав галасливу підготовку Врангелем десанту на Кубань. Все робилося так, наче б виряжалися на параді, а не на бій з ворогом. Перед десантом Врангель запропонував всім отаманам підписати нову умову співпраці з ним. Це був проект, якого не могли прийняти навіть донці й терці. Довго його отамани з головами урядів переробляли, аж нарешті виробили текст, на якому донці й терці погодилися, а кубанцям не було вже виходу, або треба було кинути козаків у Кримі на призволяще. 22 липня 1920 р., у Великому царському паласі в Севастополі умову підписано зі сторони Кубані Іванисом та ген. Захаровим (куб. мін. внутр. справ), а від Добрармії ген. Врангелем, ген. Шатиловим (нач. штабу) та Кривошеїном (голова уряду Добрармії). Кубанці сподівалися, що Рада її не ратифікує, коли опиняться на своїй землі.

Десант на Кубань висадили головний у Приморсько-Ахтирській та малий в ст. Таманській. Большевики добре підготувалися до зустрічі десантів. Протягом 10 днів вони скинули обидва десанти назад у Озівське море. Невдача пригнітила кубанців, а для вдумливих це був сигнал про шкору ліквідацію і цілої Кримської епопеї.

Повернувшись з Керчі до Севастополя, Іванис зустрів тут п. Моркотуна з двома товаришами, які прибули з Парижу з... "федерацією" України з Росією. Відвідавши Кривошеїна й Врангеля, по їх пораді Моркотун зголосився і у Іваниса на Нахимівському проспекті. Розмова не клеїлася. Маленький миткий Моркотун викликав у Іваниса зразу вороже ставлення, як до зрадника чи агента чужої ворожої сили. Іванис уже одержав відомости про складення його делегацією у Варшаві 9. 8. 1920 р. з представниками УНР (А. М. Ливицьким, С. П. Тимошенком та І. А. Фещенко-Чопівським) умови. Недовше як за півгодини Іванис уже випровадив немилого йому гостя з Парижу. Маркатун знайшов приємніших співбесідників поміж донців, терців та кубанських неділимців, яких в Севастополі тоді репрезентував п. Скобцов.

Скобцов з донцем Шапкіним запропонували улаштувати на честь Моркотуна бенкет, але Іванис та астраханський отаман Ляхів висловилися категорично проти цього. Тоді вирішили зробити звичайну вечірку, на яку запросити і Моркотуна. Саме у цей час з Чорноморського побережжя моторівкою приплив полк. Полянський від повстанців з ген. Фостиковим на чолі. Він просив голову уряду про допомогу та про негайне прибуття особисто й залагодити справу з Грузією, щоб та дозволила перейти кордони, бодай жінкам і дітям. Врангель призначив для цього Транспорт "Сарич", який мав відплисти ранком у день вечірки. Скобцов через отам. Вдовенка домігся від Врангеля, що "Сарич" до відплиття був готовий на добу пізніше. Так змусили Іваниса бути на вечірці з Моркотуном. Від усіх отаманів по умові мусив промовляти донот. ген. Багаєвський, підкреслюючи козачий федералізм. Однак Багаєвський не сказав ні слова про федерацію. Мусив говорити Іванис, висовуючи федералістичну деклярацію до Кубанської конституції, а спеціально п. Моркотунуві з

іншими пройдисвітами підкреслив, що кубанці вітають лише ті організації, які ирводять реальну боротьбу проти большевиків.

Прибувши на рейд м. Гагр, голова уряду (він же і отаман) зійшов на грузинський берег, а звідтам верхи поїхав с ліс до штабу повстанців. У ньому застав ген. Фостикова з парою офіцерів. Довідавшись про безнадійний стан повстанців (1/5 мала гвинтівки без набоїв, декілька кулеметів з порожніми лентами й жадної гармати). Іванис забрав зі собою до Гагр Фостикова і його штаб. Тут домовився з грузинським командуючим дивізією ген. Артмеладзе про перехід нічною порою, і що він про те “не знатиме”, повстанцями грузинського кордону й зосередження їх на к. царським півострові Піцунда. На рейд останнього Іванис із Криму викликав додаткові транспорти. Навантажить пощастило 7-8 тисяч людей без коней, що були покинуті грузинам. Більше 5 тисяч повстанців мусили розлізтися по навколісних оселях і про них треба було подбати. А в цей час Совмісія в Тифлісі довідалася про подію в Гаграх і вислала ген. Ситіна ловити й вимагати видачі Іваниса й старшин, про що ген. Артмеладзе попередив Іваниса.

Щоб замести сліди і не ускладняти положення грузинського уряду, Іванис з Султан Шахим Гіреєм, що прибув з Тифлісу до Гагр, почали утікати на Сухум до Тифлісу фірманкою, а повстанцям наказано також поховатися якнайдалі. За яких 10 днів два утікачі під кінець потягом добралися до Тифлісу. Не встигли в останньому розглянутися, як дійшли вістки про катастрофу в Криму.

Частини Добрармії несамовито кидали фронт у Таврії та утікали за Перекоп, але і на ньому не зупинялися. Всі поспішали до пристані й пароплавів. Кубандів, як завжди, лишали прикривати фронт. На фронті гранатою забито ген. Бабієва — командира Кубанської дивізії. Прибувшого ген. Фостікова ген. Врангель дипломатично нагородив щойно в Криму вигаданим орденом св. Миколая і зразу, не давши ні відпочинути, ні одягнувши й не взувши, висунули на лінію Перекопу поміж озер. Нічого дивного, що ці частини не змогли прикривати до загибелі добрармійців що цілковито втратили боєздатність.

24. КОЗАКИ НА ЕМІГРАЦІЇ

Евакуація Криму відбулася у цілковитому хаосі. Міста в пароплавах захоплювалися силою. Кубанцям до Теодосії подали лише два кораблі “Дон” та “Володимир” замість потрібних і проханих п'яти. “Дон” захопив Фостіков і майже нормально навантажив, не впускаючи нікого “чужого”. На “Володимир” напхалося, замість 5,000, біля 12,000 чоловік. Рештки козаків кинулися до Керчі, де вантажилися донці. Тут кубанців пустили аж навантажилися усі донці. Декілька тисяч кубанців кинули на берегах Керчі й Теодосії на забаву й поживу червоним. Ще один раз на власній шкурі пересвідчилися кубанці у “братерстві” союзників — Добрармії та Дону, ще тисячі своїх синів віддала Кубань за своє довір'я.

24 листопаду 1920 р. висадили кубанців на безлюдний, пустельний острів Лемнос, навколо якого вони пізніше спіткали праправнуків запорозців — емігрантів після першого й другого руйнування Січі. Ці нащадки заховали стару українську мову й мали на одному з островків православну церкву.

В Царгороді ген. Врангель реформує свій уряд, утворюючи “Деловой Орган”. За його прикладом отаман Багаєвський залишає з Уряду одного голову — покірного ген. Апостолова. Отаман Вдовенко і до того мав лише голову — Букановського. Обома цими урядами Врангель може розпоряджати по своїй вподобі, але з урядом Кубані справа складніша. Врангель добре розумів, що голова куб. уряду шукатиме шляхів розв'язання складеної в Криму умови. Через це до приїзду в. об. куботамана з Тифлісу Врангель спішить його позбавитися. Він призначає командуючим на о. Лемносі ген. Фостикова і через нього підпорядковує всі прибувші з Криму військові і цивільні біженці. Ніякої Кубанської влади (отамана, уряду чи ради) за наказом далі не існує.*) У цей же час представник Франції на о. Лемносі ген. Буссо зазначив кубанському уряду, що Врангеля можна вважати ліквідованим і що з козаками він зноситиметься безпосередньо. Скоро одначе

*) Раковський, “Конец Белых”, ст. 143.

Врангель зорієнтувався, що йому якраз треба триматися кримської умови. Але була певність, що в. об. куботамана далі цієї умови не триматиметься. Тому за порадою кубанських москвофілів (Скобцова, Фендрикова та інших) Врангель вирішив інсценувати вибори нового отамана. Рішено скликати Кубанську Раду, про що Фостиків повідомляє Кубанський уряд на о. Лемносі. На таке повідомлення уряд, обговоривши справу, рішуче заперечив, зазначаючи, що для виборів Куботамана за Кубанською Конституцією треба присутності 2/3 складу Ради, цебто щонайменше 340 членів Ради, а на о. Лемносі є лише 35 членів Ради.

Після цього Фостиків все ж скликає 3 грудня 1920 р. "раду" з 96 чоловік складу: 35 дійсних членів Ради, 7 уповноважених від станиць і 54 вибраних та призначених від військових частин. Вислід голосування цієї "ради" був наступний: 52 голоси за кандидатуру згадуваного вже Науменка, 48 гол. за ген. Попова й 1 за ген. Фостикова — разом 101 голос при 96 присутніх! Безсумнівно, що й само голосування було фальшоване. Та тому, що переступив труп Кулабухова, було байдуже, у який спосіб він зможе московському панові прислужуватися. Науменко і такі вибори прийняв. Кубанський уряд заявив протест проти чину ген. Фостикова, Науменка, Скобцова.

Іванис, прибувши до Царгороду, 25 грудня 1920 року подав представникам всіх держав у Царгороді, отаманам Дону, Тереку й Астрахані та ген. Врангелю заяву про уневажнення ним умови складеної в Севастополі з дня 4. 8. 1920 р., як утратившої сенс. Разом з тим в заяві проситься вважати кубанських козаків лише біженцями і допомогти знайти для них притулок по різних державах та дозволити їм в'їхати до тих держав, де вони змогли б знайти працю. Складена також мотивована заява про самозванство ген. Науменка. Ген. Врангелєві Іванис передав цю заяву особисто на яхті "Лукул". Врангель запевняв в. об. куботамана, що за пару тижнів, або місяців Союзники проситимуть знову організувати похід проти красних. На це Іванис відповів, що також певен, що не багато з тих, що вв'їхало, лише через десятки років зможуть повернути на

вала в Чехословаччині, обрала для себе “Донським отаманом” ген. П. Х. Попова, що очолював у р. 1918 Степовий похід. Зі смертю перед другою світовою війною графа Грабе і квазіленгальний уряд Дону зник. Ген. Попов хоч і прибув зі ЗДА (мав уже американське громадянство) до Чехословаччини, але він міг заступити лише незначну меншість. Терського отамана ген. Г. А. Вдовенка замордувала влада Тіто, припинивши існування легального Терського уряду.

Коли всі протибольшевицькі армії й загони опинилися поза межами Советської держави, відомий політичний терорист Б. В. Савіков організував у Варшаві “Російський Політичний Комітет”. Цей Комітет кожную емігрантську групу, що голосила бажання боротися проти большевиків і хотіла мати власну “самостійну державу”, визнавав за державний витвір. Прибувши до Варшави у р. 1927 (січень), в. об. куботамана також одержав особисто від Б. Савінкова та його “міністра” закордонних справ Філософова пропозицію скласти умову взаємної підтримки і визнання Комітетом Кубанського Краю незалежною державою. Але Іванис віднісся до цього, як до неповажної витівки.

Опозиційні громадяни Дону на чолі з полк. Гнілорибовим та пару кубанців почали були співпрацювати з Савінковим. Він їм допоміг організувати видання часопису “Козачьї Думь”. Однак за пару місяців це “державо-творство” зникло: Савінков попав до Москви, а за ним і Гнілорибов. Обидва там згинули.

У 1925 р. у Варшаві виникла концепція створити на сході протиукраїнську державу, щоб у випадку конфлікту з Україною мати у тій державі свого союзника. Треба було створити новий “світогляд” поміж козаками. Заангажовано для цього донського полковника Фролова та кубанського учителя, члена Ради Г. Білого. Для них була створена поважна фінансова база, на якій почав видаватися журнал “Вольное Казачество” сперш у Празі-Чеській, а пізніше у Парижі. В короткому часі полк. Фролов помер і редактором залишився сам Г. Білий. У нього скоро виникли конфлікти зі співробітниками. Частину з них він звільнив. Постала опозиція до журналу “Вольное Казачество”. Чо-

ловими представниками опозиції стали: кубанський полк. С. Федорів, донці — Глазков, Безуглов та інші.

Опозиціонери розпочали видавати неперіодичний на ціклостилю журнал “Козакія”. У ньому вперше друкуються статті С. Федоріва, у яких він висуває думку про існування окремої “Козачої нації”. Така вигадка видимо дуже подобалася і патронові Г. Білого. У “Вольном Казачестве” ця “ідея” розробляється значно ширше. Донець ген. Бикадоров під цим кутом пише “історію” з “бродниками” й іншим. Відповідно підбираються історичні дії, інтерпретуючи все існування “козачого народу”. “Знайшовши нарід”, легше було дати йому й територію. А нарід з територією творять державу. Пізніше і вільним козакам прояснилося, що довжина території держави у десятки тисяч км. при населенні найбільше 15 мільйонів “трохи завелика”. Через це обмежили “Козакію” лише на війська в межах європейської Росії, а саме: Терське, Кубанське, Донське, Астраханське, Уральське й Оренбурське. При цім скромно замовчується, що у більшості військ козаки становлять лише 1/5 населення. Та скоро стався конфуз: “історик” Бикадоров признався, що він написав не все гаразд. Етнічні підстави “Козачого народу” стали нісенітницею.

Однак “Вольное Казачество” й “Казакія”, хоч без помітного розмаху друкувалися далі. Коло них купчилися невеликі групи незадоволених легальними урядами людей. Одначе багато емігрантів до них не йшло. Це підтвердили вибори по смерті Багаєвського гр. Грабе донським отаманом, на яких козакійці жадного впливу не зробили.

25. КОЗАКИ У 2-Й СВІТОВІЙ ВІЙНІ

З початком 2-ої світової війни припинилася субвенція Польщі і “Вольное Казачество” закрилося. Його редактор Г. Білий опинився в Африці. Але і німці для легшого опанування Україною й сприятливої собі пропаганди спинилися на “ідеї” козакійців і то тим більше, що легальний уряд Кубані ухилився від співпраці з німцями з їхнім трактуванням зайнятих на сході територій. Останні німці трактували колоніями. Видавці для про-німецького органчику з козакою обкладинкою скоро знайшлися. За це взялися козакійці — Глазков, Безуглов, Поляков та інші переваж-

но донці. Так почав виходити “Казачій Вестнік”. Німецька рептілька, що не за страх вихваляла “геніяльність” фюрера, а особливо плазувала перед катом Гімлером. З появленням козаків з окупованих німцями територій обробляли їх крім “Каз. Вестн.” пп. ген. П. Краснов, його племінник, Шкура, Науменко, П. Макаренко й інші. Вони постачали людей для Кубанської дивізії ген. Панвіца, вони ж організували для старих, малих, родин й інвалідів окремі станиці в Тірольських Альпах, підпорядковуючи їх полк. Думанову, що був агентом советів.

Літом 1944 року у Празі з'їхалися пронімецькі козаки на з'їзд. За президіяльним столом поруч з “самостійником”-козакійцем п. Глазковим сидять гіпернедільмиці ген. Науменко й Шкура. “Самостійник” Глазков не шукає співпраці з українськими організаціями й укр. дівізією, а йде нога-в-ногу з ген. Власовим, точніше став його попихачем. Репатріяція на погибель 2,756 офіцерів*) в травні 1945 р. та коло 15 тисяч козачих біженців завдячує головно їх організаторам. Без цих організаторів вся та маса розійшлася б поміж іншими біженцями і хто забажав би, уник би цієї репатріяції. Коли б же й попав у репатріяційну течію, то в умовах не специфічно жорстоких. Їх би вивозили не як козаків. За ласощі зі столу німців пп. Краснови, Панвіц, Шкура заплатили головами на Московському майдані. А на сумлінні пп. Глазкова, Безуглого, Науменка, П. Макаренка й інших безоглядних для німців організаторів козацтва тяжать десятки тисяч смертей невинних, що довірилися їм, людей.

26. КОЗАКИ ПІД ОКУПАЦІЄЮ

В травні 1945 р. прийшла розплата і з Німеччиною. Той хто голосив, що не навчиться слова “окупація”, стріляється, як невдалий грач у Монтекарло. А в його учора ще гордїй батьківщині від малого до старого чується переляканий шепіт... “о к у п а ц і я!” Ті, що ще вчора вихваляли диктатуру, з тремтінням, щоб хто не впізнав, голосять себе давніми демократами. По найдальших закути-

---

*) Казакия, ч. 10, ст. 6.

нах поховалися й казаківські диктаторчики. Що десятки тисяч спантеличених і зібраних ними до купи людей забирають на голготу, їм байдуже. Вони — старі емігранти, вони мають “Нансена”, їм азил гарантований... Так проминув рік, півтора. За колаборантство згадують все менше і в жовтні 1946 р. з'являється “Козакія” ч. 1 вже вбрана в демократичне пір'я. Українці, як звичайно, вітають появу “демократичних” козачих самостійників. Мало того, у цій циклостильовій літературі беруть участь деякі українські професори! Та все це діється, дякуючи Богові, лише на еміграції, далеко, далеко від рідних теренів.

27. КОЗАЦТВО ПІД СОВЕТАМИ

Після подолання білих большевики на козачих територіях викорінювали головно козаків, вишукуючи поміж ними контрреволюціонерів. Але після військового комунізму почали заводити колхози й совхози. При цьому уже різниці між козаками й навгородніми не робилося. Особливо ж порівняли їх, коли почали впроваджувати суцільну колективізацію. Голодом також виморювали всіх однаково. З 1932-33 рр. голодували рівно всі. При виселенні цілих станиць між навгородніми й козаками не робилося різниці. В ст. Полтавській, Іванівській, Новомалоросійській і інших виселили всіх опріч родин партизанів. Треба ще зазначити, що нівелюванню населення дуже сприяв період українізації. У цей час на Північний Кавказ, Донбас, Таганріг і інші міста прибуло багато учителів з України. Одні з них їхали з ідейних міркувань, щоб допомогти дуже зрусіфікованим братам знайти себе, інших гнали переслідування в Україні, щоб замести сліди за собою (відомий Міхновський, наприклад, учителював у ст. Полтавській).

Цей рух заніс на Дон і П. Кавказ ідею “Союзу Визволення України”. Багато юнаків в Донбасі й на Кубані та Чорноморщині були в організації СВУ, що тут чи не найліпше вони заховалися і після процесу аж до приходу німців. Коли ж з 1933 р. почалися переслідування українців на П. Кавказі, учительська інтелігенція з Кубані й Чорномор'я і місцевого походження стала утікати в Україну. Так відбувалося вимішування інтелігенції, що в свою чергу

впливало на все населення. Питання козаків та навгородніх зникло з ужитку, про нього забули. Після революції козаки за боротьбу з большевиками та за перші роки переслідувань понесли значно більше втрат, ніж навгородні. Козача частина населення зменшилася більше, ніж некозака. Непримиримі до навгородніх козацькі ватажки зійшли на нівець. Використовуючи дуже сприятливі природні умови на П. Кавказі (на Правобережній Кубані плавні непролазні, а на лівому березі непроходимі ліси) населення провадило партізанку малими групами аж до приходу німців. Партізанські групи творилися з усього населення і про козаків і не згадувалося — були лише кубанці. Степовий, безлісний Дон не сприяв розвитку партізанських вибухів. Через це донці швидше “омужичилися” й стали лояльними громадянами “соціалістичної” держави. Пристосовуючись до обставин, донці скоренько забули за свої лампаси. Психіка вищости козака над хахлом-мужиком на Дону під Советами щезла ще хуткіше, ніж на Кубані.

За німецької окупації Дон дома не виявив особливої охоти до повернення козацтва. Якби не активність старих емігрантів, головно к. отамана Краснова, то донці можливо не домагалися б особливо до своїх окремих військових формувань. Вони байдуже надягали німецький мундур і залюбки служили в німецьких частинах. Майже не спіткалися козаки з лампасами та з традиційним “чубом гаврилича”. Найбільші боеві одиниці, що німці створили з донців, був полк, до якого набирали без розділу к. козаків і к. хахлів, чи мужиків. Кубанці (також козаки й навгородні разом) за німців відразу пригадали свою традицію. Вони при кожній нагоді домагалися окремих формувань. При цьому своєю відвагою й шляхетною відвертістю кубанці імпонували навіть зарозумілим німцям, що довели їх формації до дивізії. Частенько німецькі старшини, як і Денікин, Олексіїв, пузатий Лукомський, довгий Врангель і гетьман П. Скоропадський, вбиралися в черкеску й кубанку. В останній можна було стрінати людей від Сталінграду до Парижу. До німецької уніформи кубанці відносилися з такою ж відразою, як і до московського картуза чи советської буддьоновки. Кубанці гостро відчували свою окремішність: вони не бажали ставати ні москалями,

ні німцями. Це була загальна риса всіх з П. Кавказу.

Прибувши з к. козачих територій інтелігенти, селяне, робітники, жовніри перестали називати себе козаками, а говорили: донець, кубанець, часто — українець. Коли ж домагалися від того, чи іншого, чи він не козак, то част● чулося — “син козачий!”

28. ВИСНОВКИ

Коли підсумувати процеси заселення козачих територій, різnorodні асиміляційні впливи, післяреволюційну боротьбу, третьостолітнє перебування під виключно жорстокою окупацією червоної Росії та коротке, але незабутнє "підкування" Німеччини Гітлера, — то одержимо такі висліди.

1. Уже перед революцією на Дону й Північному Кавказі (включаючи Ставропольщину, Терек, Кубань та Чорноморщину) більшість населення була походженням з України, хоч мовно в окремих районах воно й говорило по-московському. За період советського панування український елемент у цих краях значно побільшився. Національно-українська свідомість також зросла.

2. Після революції 1917 року на цій території повстали 3 держави під проводом козаків, що були в меншості. Про порозуміння з українською більшістю населення дбали лише на Кубані і то до кінця не дійшли. За советської окупації відбулося цілковите зрівняння як економічно, так і психічно всього населення цих країв. Однак советська влада вживає всіх заходів до русифікації населення цих територій.

3. Бажання злуки з Україною в революційні часи визначили Кубань та Чорномор'я. Неосягнення реально цієї злуки дуже сприяло катастрофі як Української, так і Козачих держав.

4. На протязі 1917-1920 рр. (білого руху) праві росіяни у формі Добровольчої Армії 5 разів пробували підпорядкувати населення цих територій і ідеї створення єдиної неділимої Росії. При цьому все населення вважалося за руське (московське). Кожного разу ініціатива цих акцій належала донським і терським козакам, котрі втягали і

кубанців. Але останні швидко спохвачувалися й нівечили досягнуті згоди.

5. Спроби об'єднувати на еміграції представників цих країв робилися легальними урядами й предстаніками громадських організацій. Перші вигасли за вимиранням легальних представників Дону й Тереку та негативним ставленням Кубані. Громадська спроба об'єднання набрала нерезального, що найменше романтичного характеру у вигляді повстання якоїсь нової нації, про яку поза еміграцією ніхто не чув.

6. Поскільки багато з прибувших з-під большевиків оповідають про існування і на П. Кавказі організації СВУ, постільки там ніхто не чув про козачі об'єднання, а тим більше про "утворення козачої нації", чи "козачого народу".

7. До людей, що реклямують себе козачими самостійниками з "козачим народом" і такою ж державою, треба ставитися як до диваків, або ще гірше, як до політичних пройдисвітів. Вони лише баламутять не тільки несвідому політично, а взагалі малограмотну масу. Остання, замість здорових політичних концепцій, напихається байками, що запаморочують й без того мало ясний світопогляд.

8. Співпраця, чи кооперація з козакійцями лише дискредитує українські організації. Не кооперація, а навіть толеранція козакійців мусить свідчити про політичну недосвідченість тієї чи іншої організації.

9. При загибелі комуністичної влади на сході, до чого ми вже наближуємося, безсумніву настане розпад Росії. Які саме при цьому відбудуться процеси, годі ворожити. Однак ніхто з нормально здорових людей не заперечить, що мусить повстати Українська Держава. Без неї самий розпад не є можливий.

10. З Північного Кавказу і Донеччини в процесі розпаду можуть повстати окремі державні організми, як то сталося у 1917-му році, або вони увійдуть у склад України з певною автономією, як краї, життя в яких століттями пробігало відмінно від українського. Для обох цих випад-

ків українські політики мали б уже сьогодні дбати про те, щоб стали у стерня господарі цих країв — українці, а не козака й про-московська меншість, як то вже раз було при вибусі революції. Звичайно, можуть повстати на козачих землях й глибші політичні комплікації, але ці явища, вважаємо, потребують окремого обговорення.

11. Емігрантська, на базі чужоворожої українцям підтримці, акція “козачої нації” помре одночасово з ліквідацією вигнанства. На здоровому власному ґрунті подібні витівки не прищепляться. За 25 років пропаганди, з них 14 років при безупинному солідному фінансуванні ця “ідея” отруїла лише незначну групу головно емігрантської молоді.

На нашу думку кооперувати слід з представниками к. державних формувань, а не з окремими групами, що входять у ці формування. Зайво пертракувати хочби й з представниками інгушів, чеченців, кабардинців, осетин, але необхідно тримати зв'язок з представником Горської Республіки, до якої всі перелічені племена належать. Треба мати контакт з уповноваженим Грузії, а не від її частини, хоч би й мусульманської, як, наприклад, Абхазії, чи Аджарії, або православних Мінгрелії, чи Кахетії.